

UDK: 349.4(497.6)“1910/1914”
332.2(497.6)“1910/1914”

Izvorni naučni rad

AGRARNO PITANJE U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM SABORU 1910-1914.¹

Edin Radušić
Filozofski fakultet, Sarajevo

¹ Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, kako u osmanskome tako i austrougarskom periodu, bilo je predmetom proučavanja u našoj historiografiji. Izdvajamo radove A. Sućeske, A. S. Aličića (Avdo Sućeska, O nastanku čifluka u našim zemljama, Sarajevo: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* (dalje: GDIBiH), 1967., godina XVI, 37-57.; Isti, Prvi pokušaj regulisanja agrarnih odnosa u BiH u XIX stoljeću, Sarajevo: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 1966., br. XIV, 47-54; Isti, Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835, Sarajevo: *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje: POF), Orijentalni institut u Sarajevu, 1969; br. XIV-XV, 189-272; Ahmed S. Aličić, Čifluci Husein-kapetana Gradaševića, Sarajevo: *POF*, 1969; XIV.,; Isti, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1996; H. Kapidžića, F. Hauptmanna i H. Kamberovića (Hamdija Kapidžić, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), Sarajevo: *GDIBiH*, 1973., godina XIX, 71-96.; F. Hauptmann, Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine, Sarajevo: *GDIBiH*, 1967., godina XVI, 151-171.; Isti, Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća, Sarajevo: *GDIBiH*; 1969., godina XVII, 23-40; Isti, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, (urednik: Enver Redžić), Sarajevo: ANUBiH, LXXIX/18, 1987; Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Zagreb/ Institut za istoriju - Sarajevo, 2003.). Uvid u historijsku literaturu pokazuje da je tema kojom se ovdje bavimo djelimično obrađivana, ali bez ijednog rada koji bi ovo pitanje sagledao u cjelini i pratio ga ravnomjerno kroz cijelo vrijeme djelovanja Sabora. Najveći domet praćenja rada Sabora predstavlja knjiga Dževada Juzbašića *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-14)*, (Sarajevo: ANUBiH, Djela LXXIII/42, 1999.) Juzbašić je u ovoj monografiji kao i u nekim svojim ranijim radovima dao značajan doprinos izučavanju agrarnog pitanja u Saboru, a posebno ističemo rad Uticaj Balkanskih ratova 1912./1913. na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja (Sarajevo: *Radovi*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2000., knj. XII). Mustafa Imamović je u svojoj knjizi *“Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878.* ▶

Abstract: Agrarian issue in the Austro-Hungarian period of Bosnia and Herzegovina was a key economic social and political issue. Besides the landowners and farmers who worked on that land, it involved the representatives of Austro-Hungarian authorities, and local political, even religious organizations. Besides social and economic, it had a religious and ethnic character and it was the issue of confronting interests of all the peoples in Bosnia and Herzegovina. Agrarian issue in Bosnia and Herzegovina was studied by Bosnian-Herzegovinian and Yugoslav historiography, yet there was not a single work with a comprehensive view and equal attention throughout the functioning of the Assembly. That is why the author of this paper has decided to follow comprehensively this issue as it was treated by the Bosnian-Herzegovinian Assembly from 1910 to 1914.

Key words: Bosnia and Herzegovina, agrarian issue, Assembly, Serb National Organization, Muslim National Organization, Croat National Community, Croat Catholic Association, the Government, Muslims, Orthodox Christians, Catholics

Abstrakt: Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je glavno ekonomsko, društveno i političko pitanje. Pored posjednika i obrađivača zemlje u njega su bili uključeni predstavnici austrougarske vlasti, domaćih političkih, pa i vjerskih organizacija. Ono je pored socijalnog i ekonomskog, imalo vjerski i nacionalni karakter i na njemu su se ukrštali interesi svih naroda u Bosni i Hercegovini. Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini bilo je predmetom proučavanja u bosanskohercegovačkoj i jugoslovenskoj historiografiji, ali bez ijednog rada koji bi ovo pitanje sagledao u cjelini i pratio ga ravnomjerno kroz cijelo vrijeme djelovanja Sabora. Zbog toga autor cjelovito prati agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru od 1910. do 1914. godine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Agrarno pitanje, Sabor, Srpska narodna organizacija, Muslimanska narodna organizacija, Hrvatska narodna zajednica, Hrvatska katolička udruga, Vlada, muslimani, pravoslavni, katolici.

► *do 1914.* " (Sarajevo: Svjetlost /I izdanje/, 1976; Bosanski kulturni centar /II izdanje/ 1997.) i u još nekoliko radova obrađivao i agrarno pitanje u Saboru.

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je goruće pitanje cjelokupnog društvenog života. Pored posjednika i obrađivača zemlje u nje- ga su bili uključeni predstavnici austrougarske vlasti, domaćih političkih, pa i vjer- skih organizacija. Ono je višestruko dobijalo na značaju zbog činjenice da je pored socijalnog i ekonomskog, imalo vjerski i nacionalni karakter, i da su se na njemu ukrštali interesi svih naroda u Bosni i Hercegovini. Pod rješenjem agrarnog pitanja najčešće se podrazumijevalo reguliranje čiflučkih odnosa. Osmanska vlast je Zako- nom o čiflucima u Bosni, u literaturi poznatijim kao Saferska naredba, ozakonila već postojeće čiflučke odnose.² Pravo vlasništva nad čiflukom priznala je čifluksahibiji, ali je i čifčija dobio neku vrstu čifčijskog prava. Austrougarska uprava je djelimič- no riješila taj problem, osiguravši pravnu sigurnost i jednom i drugom, definirajući njihove međusobne obaveze na temelju osmanskog agrarnog zakonodavstva. Neka radikalna rješenja agrarnog pitanja, koja bi išla u pravcu davanja zemlje nasljednim zakupnicima (čifčijama), izazvala bi velike potrese u društvu i ne bi donijela željene rezultate. Jedna od velikih prepreka akcijama vlasti u pravcu prelaska zemlje u ruke obrađivača čifluka bila je mala površina begluka (đijela čifluka koju je čifluk sahi- bija obrađivao u vlastitoj režiji) i činjenica da je u Bosni i Hercegovini većina čifluk sahibija posjedovala mali broj čifluka. Također, u Bosni, kao i u ostalim dijelovima Rumelije, nije bilo velikih čifluka.³ Postojala je opasnost da bi veliki broj bivših

² Saferska naredba je donesena nakon Konferencije agrarnih interesenata iz Bosanskog eja- leta, održane u Carigradu, krajem 1858. i početkom 1859. godine. Konferencija je sazvana s ciljem definitivnog reguliranja čiflučkih odnosa u Bosni. U prijestonicu su dovedene 42 osobe, iz svakog od sedam sandžaka Bosanskog ejaleta njih po šest. Iz svakog sandžaka došla su po dvojica predstavnika posjednika (ashabi alaka), po dvojica predstavnika zak- upaca (mustedžir) i po dvojica predstavnika nezainteresiranih (onih koji nisu niukom ob- liku uključeni u čiflučki odnos i obrađivali su svoju zemlju). Cilj konferencije je bio da se to pitanje ispita i da se javno iznese stvarno stanje. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), IRADE, MECLIS-IMAHSUS, No 2311 i 1866 (novi broj 661). Ovi dokumenti su Carske İrade, koje potiču iz Ministarstva za provođenje Tanzimata. Na osnovu njih sačinjen je Za- kon o čiflucima u Bosni. Zahvaljujem se profesoru Ahmedu S. Aličiću koji mi je ustupio ova dokumenta i njihove prevode, bez kojih bi bilo nemoguće pravilno protumačiti nastanak Saferske naredbe. Također, kroz njih se može uočiti i cjelokupan razvoj čiflučkih odnosa u Bosni u doba osmanske uprave.

³ "Čifluk je bio jedan porodični posjed sastavljen od njiva, bašči, bostana, livada i gajeva, kuće, štale, pojate i drugih potrebnih zgrada, a zahvatao je površinu od 300 - 500 oka do 1000 ili 2000, a na nekim mjestima najviše do 3000 i 4000 oka sjemena i sastojao se od tačno odre- đenog mjesta. Zakup ove zemlje i njen status bio je različit i zavisio je od boniteta zemlje, od područja i mjesta gdje se nalazila zemlja i stanja čifčija». BOA, IRADE, MECLIS-IMA-

malih posjednika brzo ostao bez dobijenog novca od otkupa i bez izvora prihoda pretvorivši se u proleterijat.

***

I prije nego što je Sabor Bosne i Hercegovine počeo sa radom austrougarska uprava je odobravalala i određenim mjerama potpomagala otkup čifluka (kmetških selišta) ako se on bazirao na sporazumu između age i kmeta tj. ako se odvijao fakultativnim načinom. Posebno značajan momenat za olakšavanje otkupa čifluka desio se 1896. godine kada je finansiranje fakultativnog otkupa počela vršiti Privilegirana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu, dajući polovinu ugovorene sume uz kamatnu stopu od 6%. Nepovoljna okolnost ovog sistema otkupa bila je u tome što su drugu polovicu sredstava trebali obezbijediti zakupci koji to u najvećem broju slučajeva nisu mogli.

Da bi došli do potrebnih sredstava bili su prinuđeni prodati dio stoke ili, što je još gore, zadužiti se kod zelenaških krugova kod kojih je kamata iznosila i do 12%. Ovakav način otkupljivanja dao je ograničene rezultate, tako da se u vremenu od 1879. do 1910. godine otkupilo 28.481 kmetovskih porodica, ili u prosjeku 950 porodica godišnje, dok je u djelimičnom ili potpunom zakupnom odnosu ostalo još uvijek 111.033 porodice.⁴ Pomenute brojke jasno pokazuju da se u dotadašnjem sistemu otkupljivanja nešto moralo mijenjati, kako bi se taj proces ubrzao.

Zemljovlasnici su uglavnom bili muslimani, a zakupnici hrišćani, pravoslavni i katolici.⁵ Mada ne postoje zvanični podaci o raspodjeli posjeda u Bosni i Hercegovini, ipak se može, na osnovu jedne ankete sa početka XX stoljeća, ustanoviti približna posjedovna struktura. Prema toj anketi, ukupna površina zemlje u privatnom vlasništvu iznosila je 1.700.000 ha, od čega je na onih 10.463 zemljoposjednika s kmetovima otpadalo 900.000 ha (53%) i 79.677 kmetovskih porodica.⁶ Ako ove podatke uporedimo s brojem Muslimana, koji su spadali u kategoriju zemljoposjednika

---

HSUS, No 2311 i 1866 (novi broj 661).

⁴ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, 82-83; M. Imamović, *Pravni položaj*, 56.

⁵ Kao ilustraciju prethodnom zaključku navešćemo podatke o nacionalnoj strukturi zemljoposjednika s kmetovima, koji su rezultat popisa stanovništva iz 1910. godine. Takvih zemljoposjednika Muslimana bilo je 9.537 (91,15%), a svih ostalih 926 (8,85%). F. Hauptmann, *Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva*, 23-40; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910.*, Sarajevo: Landesregierung für Bosnien und Hercegovina, 1912.

⁶ *Dokumenta (u prepisu) o poljoprivrednoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini* (Prikupio i sredio: Nikola Jarak), Sarajevo: rukopis u Arhivu Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), 1959., 183.

s kmetovima, dolazimo do rezultata koji nam govori da je njihov udio u vlasništvu nad zemljom iznosio preko 48%. Dodavši ovome samo podatak da je od ukupnog broja slobodnih seljaka⁷ na Muslimane otpadalo 56,6%⁸, jasno je vidljiv primat koji su Muslimani imali u posjedovanju zemlje.

***

U pokušaju konačnog rješenja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini svoju ulogu je dobio i bosanskohercegovački Sabor. Zbog ograničenja koje je po ustavu Bosne i Hercegovine imao,⁹ Sabor nije mogao u potpunosti samostalno odlučivati o načinu rješenja agrarnog pitanja, ali su se iz istupa saborskih poslanika mogle uočiti težnje pojedinih društvenih slojeva koje su oni predstavljali. Koliki su uticaj u narodu imali stavovi predstavnika pojedinih političkih stranaka najbolje ilustrira izjava Gligorija Jeftanovića u Saboru "Zapamtite, da od našeg držanja ovdje zavisi držanje cijelog našeg naroda."¹⁰

Sabor je počeo sa radom 15. juna 1910. godine. Sastojao se od 20 virilnih članova i 72 izborna poslanika. Svaka od tri konfesije davala je po pet virilnih članova u Sabor, dok je Jevrejima dat jedan virilni glas. Nakon provedenih izbora, redovnih u maju i naknadnih u septembru 1910., četiri političke stranke ušle su u Sabor. Sve srpsko-pravoslavne mandate dobila je Srpska narodna organizacija (31), Muslimanska narodna organizacija sve mandate predviđene za muslimane (24), dok su katoličke mandate podijelili Hrvatska narodna zajednica (12) i Hrvatska katolička udruga (4). U socijalnom sastavu Sabora dominirali su intelektualci (45) i zemljoposjednici (24).¹¹

⁷ U radu se na nekim mjestima može sresti izraz *slobodni seljak*, za seljaka koji ima svoju zemlju i sam je obrađuje. Na ovo smo bili prisiljeni činjenicom da su službeni austrougarski popisi ovaj pojam uveli kao popisnu kategoriju, što ne znači da su seljaci koji obrađuju tuđu zemlju neslobodna kategorija stanovništva. U čiflučkom sistemu seljak nije vezan za zemlju u feudalnom smislu. On ima ugovor i može napustiti selište kada izvrši sve obaveze iz ugovora sa vlasnikom selišta.

⁸ *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, 183.

⁹ Opseg rada bosanskohercegovačkog sabora, njegove nadležnosti i ograničenja vidi u paragrafima od 41. do 48. općih odredbi ustava. *Zemaljski ustav (statut) za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Naklada knjižarnica: Mih. Milanovića, B. Buchvalda i J. Studeničke u Sarajevu, 1910. Analizu Zemaljskog ustava i djelokrug Sabora vidi kod Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 39-55.

¹⁰ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosanskohercegovačkog Sabora* (dalje: BHS), Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1911., I/1910-11, sv. III, 66. sjednica, 1222.

¹¹ U fondu Sabor, Arhiva BiH nalazi se popis svih izabраних poslanika za prvi ▶

Sabor Bosne i Hercegovine postao je mjesto vrlo čestih diskusija oko agrarnog pitanja, bilo da se radilo o raspravama vođenim povodom usvajanja određenih zakona, rezolucija i prijedloga direktno povezanih sa agrarom, ili pak kada su na dnevnom redu bile tačke koje formalno nisu imale ništa sa agrarnim pitanjem. Nastala je polarizacija u Saboru, pri čemu su tri glavne grupe bile formirane po vjerskom, odnosno nacionalnom ključu, dok je četvrti sudionik bila Zemaljska vlada i njeni predstavnici na saborskim zasjedanjima. Ipak, mora se istaći da je glavna borba vođena između muslimanskih i srpskih poslanika. Stvaranje nacionalno-vjerskih grupacija u Saboru nije bilo iznenađujuće, jer se, kako je već napomenuto, agrarno pitanje pored socijalnog, dobrim dijelom moglo smatrati vjerskim i nacionalnim.

Carevo ručno pismo ministru Burijanu 3. marta 1910.g., po kome je trebalo pristupiti rješavanju agrarnih odnosa fakultativnim putem, izazvalo je komešanje među političkim strankama. Obavljali su se pregovori i pregrupisavanja s ciljem sklapanja pogodnog i stabilnog pakta. U toj borbi muslimansko vođstvo tražilo je sigurnog političkog saveznika.¹² Našlo ga je u hrvatskim strankama koje u predizbornoj kampanji nisu pominjale obligatorni otkup, pa se smatralo da će i u Saboru biti protiv njega. Međutim, do sporazuma nije došlo lahko, jer je i Srpska narodna organizacija radila na sklapanju saveza sa Hrvatima. Inicijativa za sklapanje saveza između SNO i hrvatskih stranaka dovela je do potpisivanja pakta sa HNZ. Mandić je neočekivano potpisao da će podupirati obevezni otkup kmetova.¹³ Vjerovatno je na njegovo opredjeljenje uticala potpuna pobjeda MNO, s kojom se savez činio teško ostvarivim zbog njihove saradnje sa Srbima u vrijeme dvaju autonomnih pokreta. Na kraju, u Saboru dolazi do razlaza Srba i Muslimana, a u savezu sa domaćim Hrvatima Muslimani su osigurali većinu.¹⁴ Hrvatske građanske stranke koje su participirale u Saboru u svojim izbornim programima nisu definirale svoje stanovište u agrar-

► bosanskohercegovački Sabor, "za prvi saborski period 1910-1915." Popis sadrži stavke: ime narodnog poslanika, izabran u kuriju u kotaru i pripadnost političkoj stranci. ABH, Sabor Bosne i Hercegovine (dalje: Sabor BiH), kut. 2, 1910/11, br. 1071; Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 43-45; Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 200.

¹² M. Imamović, *Pravni položaj*, 237.

¹³ Mirjana Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878-1914.*, Zagreb: *Historijski zbornik*, Povijesno društvo Hrvatske, 1967., godina XIX-XX, 41.

¹⁴ Kao uslov za prihvatanje fakultativnog otkupa, Muslimani u Saboru su pristali podržati Mandićev prijedlog zakona o zvaničnom jeziku u Bosni i Hercegovini, podniet 30. januara 1911. godine. O jezičkom pitanju vidi šire u: Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici pred prvi svjetski rat*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.

nom pitanju.¹⁵ Tako je poslije saborskih izbora Hrvatska narodna zajednica potpisala pakt sa srpskom stranom da će podupirati obavezni otkup čifluka,¹⁶ to nije imalo nikakvog praktičnog značaja u Saboru. Hrvatske stranke su, zadržavajući neodređen stav u agrarnom pitanju, ostavile prostor za paktiranje koji bi im mogao poslužiti u postizanju, za njih, važnijih ciljeva. Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini, svjesna malobrojnosti hrvatskog etničkog elementa, a u težnji da igra značajnu ulogu u političkom životu zemlje oslanjala se na Hrvatsku i nastojala pridobiti Muslimane u Bosni.¹⁷

Jedna od udarnih parola u izbornom programu Srpske narodne organizacije bio je zahtjev za obaveznim otkupljivanjem čifluka, što je bilo i očekivano s obzirom na činjenicu da je po popisu iz 1910., od ukupno 79.677 kmetova na pravoslavne otpadalo 58.895 ili 73,92%¹⁸. Da bi se dokazala opravdanost rješenja agrarnog pitanja odozgo, snagom državne vlasti koja ne bi gledala na interese pojedinca, srpski poslanici su stajali na stanovištu da je odnos između age i zakupnika javnopravne naravi.¹⁹ Pored toga, Srbi su se nadali da će obaveznim otkupom čifluka i prelaskom zemlje u srpske ruke socijalno i politički ojačati, a muslimanska strana oslabiti. Međutim svi srpski poslanici u agrarnom pitanju nisu nastupali jedinstveno i s istom dozom takta, a tu su bili i signali odašiljani od političkih faktora iz Beograda koji su, prije svega, vodili računa o srpskim nacionalno-političkim interesima zbog kojih nije bilo uputno putpuno raskinuti s muslimanskim političkim vođstvom i doći u izolaciju od Vlade.

¹⁵ To je izazvalo iznenađenje i prekoračenje u srpskim glasilima. "Pregled" je pisao da borba Hrvatske narodne zajednice za interese katoličkih seljaka, "iako i katolički seljak pati ... kao i pravoslavni", nije istinska i da to "pobuđuje izvjesnu sumnju, da je ta borba površna, bez dubokog odraza u narodnoj duši" "Pregled", br. 3, Sarajevo, I.VI 1910, 166.

¹⁶ M. Imamović, *Pravni položaj*, 237; Hrvatski poslanici su se u Saboru zalagali za načelo narodnog jedinstva Hrvata i Srba, (*BHS, I/1910/1911.*, 60. sjednica, 1024-25, 1075, 63 sjednica, 117-19. i uporedi sa Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 68), ali nikada nisu otvoreno zagovarali obligatorni otkup.

¹⁷ Mirjana Gross u svom radu *Hrvatska politika u BiH od 1878. do 1914.* ističe da je za hrvatsku nacionalnu politiku "sporazum sa begovatom bio važniji od oslobađanja hrvatskih kmetova, jer je mogao mnogo brže dovesti do njene afirmacije pogotovo što hrvatsko građanstvo nije bilo ekonomski doraslo za napor i teške probleme pri oslobađanju kmetova." M. Gross, *Hrvatska politika*, 10-11; M. Imamović, *Pravni položaj*, 237.

¹⁸ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910;* Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941.*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958., 72.

¹⁹ *BHS, I/1910/1911.*, 60. sjednica, 1013.

Pored toga, određenu ulogu igrao je i interes srpske čaršije i srpskih zemljoposjednika, koji su svoje predstavnike imali u Saboru.²⁰

Tako se srpska građanska politika našla u procijepu između zahtjeva svog seljaštva za dobijanjem zemlje i, s druge strane, želje da održi dotadašnji politički savez sa Muslimanskom narodnom organizacijom, koji je smatrala bitnim za ostvarenje srpskih nacionalnih aspiracija u Bosni i Hercegovini. Vremenom će u Saboru doći do razlaza srpske građanske politike pri čemu će stare vođe oko "Srpske riječi" i "Narodovci" ostati do kraja u ovom procijepu, a Kočićeva grupa oko "Otadžbine" odlučno se stavlja na stranu srpskog seljaka.²¹ Izuzetak čini generalna debata o Zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta, kada su i oni popustili pod pritiscima iz Beograda, prihvatajući da prioritet srpske nacionalne politike u tom trenutku nije obligatorni otkup.²²

Muslimanska²³ politika, u kojoj su zemljoposjednici imali odlučujuću ulogu, polazila je s pozicija zadržavanja zemljišnog posjeda kao glavnog instrumenta u očuvanju ekonomske i političke moći Muslimana. Muslimanskom stanovništvu svih socijalnih slojeva zadržavanje zemljišnog posjeda u muslimanskim rukama predstavljano je kao nacionalni interes i uslov opstanka Muslimana u Bosni i Hercegovini. Muslimanska narodna organizacija je nastojala pokazati da je odnos između zemljoposjednika i zakupnika privatnopravnog, a ne javnopravnog karaktera, što se izvodilo iz Saferske naredbe, s ciljem ograničavanja prava bilo kome, pa i Saboru da se miješa u taj odnos.²⁴ Muslimani demokrati imali su drugačiji pristup, ali raspored

²⁰ Na primjer, Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola zauzimali su značajno mjesto u modernom poslovnom svijetu u Bosni i Hercegovini. Jeftanović, u to vrijeme najznačajniji srpski političar, bio je kućevlasnik, krupni zemljišni posjednik i veletrgovac. Posjedovao je ciglanu, krečanu i "Evropu", najveći hotel u Sarajevu. Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, nap. 13 na str. 44.

²¹ Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Sarajevo: 1948., 32.

²² Ovom prilikom, i sam Kočić je zauzeo dosta umjeren stav. BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1965; Đorđe Mikić, Aktivnost Vojislava Šole 1910. godine na usvajanju fakultativne osnove za otkup kmetova u Bosni i Hercegovini, Beograd: *Jugoslavenski istorijski časopis*, Savez društava istoričara Jugoslavije, 1973., br. 3-4, 207-211.

²³ Bili smo u dilemu koji izraz koristiti za bošnjačko-muslimansko stanovništvo: *Bošnjak ili Musliman?* S obzirom da ih svi izvori iz ovog perioda nominiraju kao Muslimane, a i sve njihove institucije imaju prefiks Musliman, odlučili smo se za korištenje upravo tog izraza.

²⁴ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1953-55.; Izvor za privatnopravnost u Saferskoj naredbi oni su tražili u činjenici da nakon smrti mustedžira naredba predviđa sklapanje novog ugovora sa novim članom zadruga muškog spola. BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1959-61, i 1928.; ▶

političkih snaga u muslimanskom korpusu jasno je pokazivao da njihovi stavovi nemaju značajnijeg uticaja, ni na muslimansko stanovništvo, ni na relevantne faktore u zemlji.²⁵

Ni u samom definiranju agrarnog pitanja, iako se o tome nije često ni direktno raspravljalo, nije bilo sloge ni jednakog tumačenja. Muslimanski poslanici su nastojali da se agrarno pitanje shvati u što užem obliku i da se svede na čisto reguliranje odnosa između zemljoposjednika i zakupnika. Nasuprot njima, srpski poslanici su bili mišljenja da sve ono što zadire u "narodnu privredu" spada pod agrarno pitanje. Oni su pod time podrazumijevali agrarno pitanje u užem smislu (odnos između age i zakupnika na čifluku), pitanje šuma, pitanje mera i baltaluka sa kojim je bilo povezano i pitanje servitutnog prava, kao i pitanje dođjele zemlje i eksterne kolonizacije.²⁶ Predstavnici vlasti, zastupajući interes države, nastojali su da nad svime drže kontrolu. Vlast je poseban interes iskazala u pitanju reguliranja šumskog vlasništva. U situacija kada je vrijednost šume značajno porasla i država i aga i seljak bore se za posjed i korištenje erarskog šumskog fonda. Država nastoji zadržati što veći šumski kompleks kao izvor prihoda, seljak izlučiti što više za potrebe seoske ispaše, drvare-

► *Stenografski izvještaji o sjednicama bosanskohercegovačkog Sabora* (dalje: BHS), Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1913., III/1912/1913., XV sjednica, 353. I prije početka rada Sabora po tom pitanju vladala je potpuna sloga među muslimankim političkim strankama i uopće muslimanskim javnim radnicima. "Napredni" Muslimani isto kao i pristalice MNO insistirali su na tome da je odnos između age i kmeta privatnopravni, a ne javnopravni, što se izvodilo iz Saferske naredbe. U tom duhu pisali su "*Musavat*" (br. 80, Sarajevo, 24. IX 1910) i "*Muslimanska sloga*", (br. 29, Sarajevo, 11. IV 1911.); M. Imamović, *Pravni položaj*, 240; Predstavnici Vlade su također uzeli učešća u raspravama o javnopravnosti, odnosno privatnopravnosti agrarnih odnosa. Odjelni predstojnik Adalbert pl. Shek je istakao je da su odnosi u pogledu šumskog vlasništva javnopravne prirode i da takav odnos ne počinje sa dolaskom austrougarske vlasti, već je to rezultat osmanskog zakonodavstva. On je tom prilikom razdvojio pojam vlasništva u islamskom pravu od onog u rimskom i njemačkom. Naglasio je da vlasništvo u islamskom pravu nije vlasništvo u punom opsegu, kao što je to svojina. Uveo je u opticaj kategoriju vlasništva koja je više od posjeda, a manje od svojine. BHS, I/1910/1911., 54. sjednica, 804-806. Ovdje moramo imati na umu koliki su značaj imale šume za vlast i da se ovaj stav teško može primijeniti na druge vrste vlasništva nad zemljom.

²⁵ Muslimani-demokrati oko lista "*Samouprava*", podržavali su nastojanja umjerenih srpskih intelektualaca, da se nađe optimalno rješenje koje će zadovoljiti obje strane. Oni, u političkom pogledu srpski orijentirani, nastoje očuvati muslimansko-srpski savez, uz radikalno rješenje agrarnog pitanja. Kritikovali su zemljoposjednike da svoje interese identificira sa općemuslimanskim. M. Imamović, *Pravni položaj*, 237-238.

²⁶ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosanskohercegovačkog Sabora* (dalje: BHS), Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1914., IV/1913/1914., 30. sjednica, 21-22.

nje i krčenje, a aga nastoji povećati šumski kompleks u svom vlasništvu, naknadnim reklamacijama s jedne i borbom protiv servituta s druge strane.²⁷

***

U austrougarskom periodu bilo je u opticaju više načina rješavanja čiflučkih odnosa. Oni su, uglavnom, podrazumijevali da bi na kraju svega zemljoposjednik dobio novac, a zakupnik zemlju. Izuzetak je predstavljao prijedlog Šefkije Gluhića i Šerif ef. Arnautovića koji se pojavio u Saboru. Oni su predlagali da država dadne zamagama i bezima pomoću kojeg bi ovi otkupili kmetovsko pravo od svojih čifčija i nakon toga svojim bivšim čiflucima raspolagali bez ikakvih ograničenja.²⁸

Prelazak zemlje u ruke zakupnika uz veoma povoljnu cijenu, usljed prava prvokupa i prekupa,²⁹ bio je olakšan pokretom iseljavanja muslimanskog stanovništva u Tursku. Međutim, ovaj proces se odvijao dosta sporo, pogotovo nakon što je pokret iseljavanja izgubio na intenzitetu. Neki od načina rješavanja čiflučkih odnosa su se mogli realizirati bez ikakvog posredništva države dok su drugi podrazumijevali njenu značajnu ulogu u svojoj realizaciji. Jedan od načina predstavljala je slobodna pogodba zemljoposjednika i zakupnika/kmeta.³⁰ Ideja je potekla od nekih srpskih političara, a suština je bila da bi aga prepustio kmetu vlasništvo na jednom dijelu čifluka, a zakupnik bi ustupio zemljoposjedniku kmetovsko pravo na drugom dijelu i platio mu u novcu određeni procenat. Cijena koju bi plaćao zakupnik bila bi cijena kmetovskog selišta, a ne begluka.³¹ Druga mogućnost bila je podjela zemlje sa

²⁷ Pred rat zemaljske finansije imaju prihod od šuma 6,5 miliona kruna godišnje. F. Hauptmann, *Reguliranje zemljišnog posjeda*, 156.

²⁸ BHS, I/1910/1911., 64. sjednica, 1140.; BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 708.

²⁹ O pravu prekupa šire vidi: Danilo Dimović, *Kmetovsko pravo prekupa*, Pregled, br. 3, Sarajevo, 1. VI 1910., 159-162.

³⁰ Pri pisanju ovog rada postavilo se pitanje kako nazivati obrađivača čifluka/kmetovskog selišta – kmet (kako ga nazivaju pravni propisi iz austrougarskog perioda i onovremena javnost), ili čifčija i zakupnik, izrazima koje je koristilo osmansko agrarno zakonodavstvo i koji su bili u upotrebi tog vremena i više odgovaraju statusu obrađivača čifluka. Nominiranje obrađivača čifluka nije samo leksičko pitanje i ima mnogo širu dimenziju. Rasprave o tome vodile su se i u Saboru. U radu se nismo mogli principijelno držati jednog naziva pa se u njemu može naići i na korištenje termina kmet, što ni u kom slučaju neodražava njegov status i identifikaciju sa kmetom zapadnoevropskog feudalizma.

³¹ Cijena po kojoj se prodavla čiflučka zemlja bila je od 1/3 do 1/4 prave vrijednosti zemljišta. H. Kamberović, *Begovski zelišni posjedi*, 138-139; *Srpska riječ*, br. 86, Sarajevo, 19. 6. (2.7) 1905, 1.

čifluka po pola između zemljoposjednika i zakupnika. Prijedlog je došao od strane dr. Đorda Martinovića 1910. godine, ali nije doživio praktičnu realizaciju zbog nespremnosti čifčija, kako je pisala *Srpska riječ*, da pristanu na ovakav način rješenja čiflučkih odnosa. S druge strane, pretpostavljalo se da bi age i begovi vrlo rado pristali na ovakvu podjelu.³²

Jedan od prijedloga kako riješiti čiflučki odnos došao je krajem Prvog svjetskog rata od strane Ćire Truhelke. Prijedlog je u suštini bio zahtjev da se obje strane na čifluku tretiraju ravnopravno i da se prestane s favoriziranjem zakupnika, kakva je do tada bila praksa. On je smatrao da davanje prednosti zakupniku nije ni ekonomski ni fiskalno opravdano.³³ Dva posljednja, ali u isto vrijeme i najznačajnija načina rješenja čiflučkih odnosa, bili su fakultativni i obligatorni. Ovim načinima će se najviše baviti bosanskohercegovački Sabor.

Predstavnici Zemaljske vlade, iako nisu bili članovi Sabora i nisu učestvovali u glasanju prilikom donošenja određenih zakonskih osnova, bili su veoma značajan činilac u saborskom radu i nerijetko su njihov stav i mišljenje određivali pravce saborskih diskusija pa i izglasavanje određenih prijedloga i zakona. Ovako značajnu ulogu Zemaljska vlada je dobila Zemaljskim ustavom za Bosnu i Hercegovinu koji je Saboru onemogućavao kontrolu nad njenim radom. Okvirno gledano, vlast se u agrarnom pitanju našla u sendviču između zahtjeva srpskih masa i legitimnih prava posjednika koji su računali s njenom podrškom. Bez rješavanja agrarnog pitanja na način da bi zemlja prešla u ruke obrađivača vlast je morala računati sa neprijateljstvom srpskog seljaštva, a sa rješenjem kako su oni željeli morala je računati sa oštrom opozicijom Muslimana. Ona nije htjela ni jedno ni drugo, pa traži srednje rješenje, koje bi zadovoljilo zemljoposjednike i bar jedan dio Srba. To srednje rješenje vidjela je u fakultativnom otkupu kmetskih selišta.³⁴

Stav Vlade u pitanju rješavanja agrarnih odnosa bio je određen carskim ručnim pismom od 03. marta 1910., kojim je car naredio ministru Zajedničkog ministarstva finansija baronu Burianu, da za prvi bosanskohercegovački Sabor izradi zakonsku osnovu o dobrovoljnom otkupljivanju čifluka.³⁵

Zakonska osnova izrađena u tom duhu stigla je na Sabor 06. jula 1910. pod nazivom "Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kme-

³² H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 144.

³³ Mi se ovdje nećemo detaljnije baviti Truhelkinim prijedlogom, jer se on pojavio nakon što je Sabor Bosne i Hercegovine već odavno prestao sa radom. Suštinu ovog prijedloga prenio je časopis "Biser" (god. III, br. 5 i 6, Sarajevo, 1918., 92-94). H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 154.

³⁴ V. Masleša, *Mlada Bosna*, 40.

³⁵ M. Imamović, *Pravni položaj*, 243.

tovskih selišta u Bosni i Hercegovini”, koja je potom upućena saborskom agrarnom odboru da je razmotri, da bi se prvi put na dnevnom radu pojavila 03. aprila 1911. godine.³⁶

Iz same osnove je proisticalo da Vlada stoji na stanovištu rješavanja čiflučkih odnosa dobrovoljnim sporazumom između age i zakupnika. Pri raspravi o ovom pitanju u Saboru, civilni doglavljenik Isidor baron Benko nastojao je da opovrgne prigovore kako austrougarska uprava nije ništa uradila na rješavanju agrarnog pitanja, iako se na to obavezala na Berlinskom kongresu. On je iznio stav uprave da agrarno pitanje nije postojalo u otkupu kmetskih selišta i da se uspjeh rješavanja ovog pitanja ne može ni mjeriti brojem koliko ih je otkupljeno. Osnovni problem u agrarnim odnosima bio je nepoštivanje pravnih temelja koji su regulirali odnose između age i kmeta, a austrougarska uprava je uspjela zavesti dosljedno sprovođenje pravnih propisa i objektivnim prosuđivanjem stvoriti garanciju za obostrano poštivanje prava i dužnosti.³⁷

Svi muslimanski poslanici u toku rada Sabora podržavali su rješenje agrarnog pitanja fakultativnim otkupom kmetskih selišta. Određeni pregovori nekih poslanika sa organima vlasti o obligatornom otkupu, a o čijem postojanju svjedoče neki arhivski dokumenti i napisi u onovremenoj štampi,³⁸ nisu imali nikakvog praktičnog

³⁶ BHS, I/1910/1911., 85. sjednica, 1910.

³⁷ Po mišljenju barona Benka ni broj otkupljenih čifluka od početka austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini do početka rada Sabora nije bio zanemariv. BHS, I/1910/1911., 85. sjednica, 1911.

³⁸ Određenu spremnost za obligatorni otkup iskazali su neki krupni muslimanski posjednici u doba seljačkih nemira. Po izvještaju kotarskog predstojnika iz Prijedora od 22. avgusta 1910., narodni poslanik Omer ef. Čirkinagić je obilazio svoj izborni kotar radi pridobijanja zemljoposjednika za obligatorno rješenje agrarnog pitanja. Ali, zaključivalo se da će i poslanik Čirkinagić biti protiv obligatornog rješavanja agrarnog pitanja ukoliko to bude stav muslimanskog poslaničkog kluba. H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, 91; Također, Bećir-beg Gradašćević pružio je svojim čifčijama mogućnost da se otkupe čim je izabran za narodnog poslanika, nakon čega je optuživan da time posredno izaziva nesigurnost i podstiče Muslimane na seobu. Putem štampe upućivan je dramatičan apel: “Muslimani ne puštajte zemlje iz ruku, jer narod bez zemlje je narod bez budućnosti, jest stablo bez korijenja. Organizujte društva za kupovanje zemlje.” (*“Musavat”*, br. 82, Sarajevo, 8. X 1910); M. Imamović, *Pravni položaj*, 241; Da li je spremnost za obligatorni otkup dijela zemljoposjednika proisticala iz potrebe za gotovim novcem ili je presudno bilo loše ponašanje zakupnika i sve češće prijetnje, pritisci i čak fizički nasrtaji teško je reći. ABH, Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), Präs. No 1232/1910.; BHS, I/1910/1911., 15. sjednica, 1388.; BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1964.

uticaja na stav Muslimana o agrarnom pitanju u Saboru. Velika većina njih je podržavala fakultativni način rješavanja agrarnog pitanja iz uvjerenja da je on najbolji za muslimansko stanovništva, dok su pojedinci to činili zbog stranačke discipline.³⁹

Šerif ef. Arnautović je izjavio da "u Bosni i Hercegovini Muslimani smatraju da je za obligatorni otkup kmetova vezan njihov životni opstanak. ... Kad biste vi (Srbi, prim. moja) htjeli bratski raditi, ... ne biste ga ni onda kad bi to pitanje vi odlučivali, trebali forsirati, ..." ⁴⁰ nastojeći da predstavi agrarno pitanje kao životno za sve Muslimane. Zbog velikih problema kojih su age imale u dobijanju haka sa svog čifluka i zbog toga što su age Muslimani i njihove subaše nerijetko bili izloženi opasnosti za vlastiti život, i Muslimanima je bilo u interesu da se konačno urede čiflučki odnosi.⁴¹ Njihovi predstavnici u Saboru predlagali su dva moguća rješenja agrarnog pitanja.

Prvi je bio fakultativni način. Paša-beg Kulenović Bajbutović i Mustaj-beg Mu-tevelić su isticali da, samim tim što bi se fakultativni otkup zasnivao na međusobnom sporazumu između zainteresiranih strana, bio bi pravedan. Ustavom je bila zagaran-tirana nepovredivost vlasništva, pa ni država ni Sabor nisu imali prava mijenjati vlasnike nad zemljom, pošto se nije radilo o pitanju iz domena javnih interesa.⁴²

Alternativa fakultativnom bio je otkup obligatornim (obaveznim) načinom. Še-fkija Gluhić i Šerif ef. Arnautović predlagali su da država dadne zajam agama i bezima pomoću kojeg bi ovi otkupili čiflučko pravo od svojih zakupnika. Prednost ovakvog obligatornog načina nad onim koji su predlagali srpski zastupnici bila je u tome što rješavanje agrarnog pitanja ne bi platilo svo stanovništvo, nego oni u čijem se interesu radi.⁴³ Vjerovatno ni sami predlagači ovakvog rješavanja nisu bili ubijeđeni u njegovu ostvarivost, već je to bila neka vrsta protivteže srpskom prijedlogu. Željelo se pokazati da rješavanje agrarnog pitanja nije samo onda ako zakupnik dobije zemlju, a aga pare nego i onda ako zakupnik dobije pare, a aga zemlju.

U saborskim istupima srpski poslanici su, uglavnom, iznosili stav da je jedino rješavanje agrarnog pitanja obligatorni otkup kmetova. U tome su najuporniji i najgla-sniji bili Petar Kočić i njegova grupa okupljena oko lista "Otadžbina", jer se njihovi klasni interesi nisu sukobljavali sa interesima zakupnika. Pored njih i grupa oko "Naroda" bila je dosta aktivna.

³⁹ Dr. Murat Sarić lično nije bio načisto da li bi fakultativni otkup bio stvarno koristan po Muslimane, ali je pristao da bude "slijepi vojnik u tom pitanju." BHS, I/1910/1911, 64. sjed-nica, 1149.

⁴⁰ BHS, I/1910/1911., 64. sjednica, 1134.

⁴¹ BHS, I/1910/1911., 15. sjednica, 388.; BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1964.

⁴² BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1949. i 1964.

⁴³ BHS, I/1910/1911., 64. sjednica, 1140.; BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 708.

Najčešće se obligatorni otkup izgovarao kao fraza bez objašnjavanja načina kako će se taj otkup sprovoditi i ko će snositi troškove.⁴⁴ Suštinu obligatornog otkupa, onako kako su ga oni zamišljali, otkrili su Šćepan Grđić i Petar Kočić, a bila je u tome da bi kmetovi dobili zemlju bez naknade. Ipak, nisu zagovarali oduzimanje zemlje zemljoposjednicima, s tim da bi age morale prodati kmetstva, koja bi bila plaćena putem državnog zajma. Navodno, taj bi zajam opet najviše isplatili budući slobodni seljaci, putem indirektnih poreza i povećane potrošnje, jer je seljaštvo činilo većinu u Bosni i Hercegovini.⁴⁵ Nije se bježalo od rješenja po kojem bi i age dobile zemlju, samo ako ta zemlja nebi bila kmetstva, već neka druga slobodna, koju bi obezbijedila država, vjerovatno iz kompleksa erarnog zemljišta.⁴⁶

Međutim, dio srpskih poslanika je vodio realnu politiku, pa su oni, kada je to situacija nalagala, pristajali i na drugačija rješenja. Nakon što je utvrđeno da je vlast za fakultativni otkup, Klub srpskih poslanika ponudio je Muslimanima, kao osnov za sporazum o agrarnom pitanju projekat agrarnog zakona koji je izradio Dr Nikola Stojanović.⁴⁷ Suština ovog zakonskog projekta bila je ukidanje prava agi da odstranjuje kmeta sa zemljišta. Cilj je bio osiguranje sigurnog i postepenog otkupljivanja kmetstvih selišta, uz formalno očuvanje forme fakultativnog otkupljivanja.⁴⁸ Međutim, za muslimansko vođstvo ovaj ponuđeni projekat nije bio prihvatljiv, jer je u krajnjoj liniji vodio lišavanju age njegovih prava i gubitak zemlje iz muslimanskih ruku.

Dr Jovo Simić je iznio stav da i srpski poslanici smatraju agrarno pitanje životnim za svoj narod.⁴⁹ Za razliku od muslimanskih poslanika, oni su nastojali proširiti bazu koju predstavljaju, pokušavajući agrarnom pitanju oduzeti vjersku komponentu i prikazati ga kao čisto socijalno pitanje. U prilog tome Šćepan Grđić je iznio podatak, koji je bio rezultat nezvaničnih proračuna, da je maksimalan broj aginskih muslimanskih duša iznosio 31.698, a najmanji broj muslimanskih kmetovskih duša 42.737.⁵⁰

Zbog agrarnog pitanja srpski predstavnici u Saboru bili su spremni, po vlastitom

⁴⁴ BHS, I/1910/1911., 65. sjednica, 1175.; BHS, I/1910/1911., 60. sjednica, 1013.; BHS, I/1910/1911., 23. sjednica, 832.

⁴⁵ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1923. i 1947.

⁴⁶ *Isto*, 1947.

⁴⁷ *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo, 15. 1. 1911, 522-524.

⁴⁸ Zauzvrat, Srpski klub je ponudio da će glasati za veću pomoć iz budžetskih sredstava za obrazovanje varoškog muslimanskog potmlatka u srednjim i zanatskim školama. M. Imamović, *Pravni položaj*, 240.

⁴⁹ BHS, I/1910/1911., 65. sjednica, 1174.

⁵⁰ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1922.

priznanju, ne podržati zakone koji su bili korisni za narod koji predstavljaju, ako bi postojala i najmanja mogućnost da će to voditi rješenju agrarnog pitanja na način kakav nisu zagovarali. To je najjasnije došlo do izražaja kada nisu podržali prijedlog hrvatskog poslanika Nikole Čurića da Vlada donese "zakon o oslobađanju pristojbine i biljegovine kod pravnih sporova u korist težačkog staleža", što je dr Nikola Stojanović obrazložio riječima: "I radi toga mi ne smijemo glasati za ono što vi predlažete, premda mi uviđamo da je to korisno što zahtijevate".⁵¹ Koliko su Srbi bili zainteresirani za agrar govori i podatak da je srpski predstavnik Petar Kočić inicirao osnivanje agrarnog odbora.⁵²

Predstavnici hrvatskog naroda u Saboru Bosne i Hercegovine nisu puno učestvovali u raspravama oko agrarnog pitanja. Na prvi pogled to je malo začuđujuća konstatacija, jer je broj kmetova rimokatolika (uglavnom Hrvata), po popisu iz 1910., iznosio 17.116 ili 24,49% od ukupnog broja kmetova.⁵³

Držanje Hrvata poslanika u glavnoj raspravi oko agrarnog pitanja, bilo je pod uticajem pakta o saradnji u Saboru, koji je 31. marta 1911. sklopljen između saborskih poslanika Hrvata i Muslimana. Taj pakt je predviđao da će Hrvati glasati za predloženu fakultativnu osnovu rješenja agrarnog pitanja, a Muslimani bi zauzvrat podržali Mandićevu jezičku osnovu, po kojoj bi se jezik zvanično nazivao hrvatski ili srpski. Srbi su bili mišljenja da su Hrvati ovaj pakt sklopili radi priklanjanja Muslimana hrvatskoj nacionalnoj misli. Mađari su potpisivanje hrvatsko-muslimanskog pakta smatrali velikohrvatskim aktom pa je "vjerovatno tačno da su dr Murad Sarić i Vasif-beg Bišćević odbili da potpišu pakt pod pritiskom Mađara barona Pitnera." Pored njih pakt nisu potpisali još i Derviš-beg Miralem, Bećir Gradašćević i Osman-beg Pašić. Da su male šanse da će doći do kroatizacije Muslimana pokazao je Muslimanski klub 02. maja 1911. izjavivši u rezoluciji da oni stoje na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine, bez obzira u kakvom god sklopu bila Habsburška monarhija.⁵⁴ I prije potpisivanja pomenutog pakta, Hrvati nisu nigdje izjavljivali da bi, prilikom glasanja o rješenju agrarnog pitanja, podržali obligatorni otkup. Naprotiv, još ranije se moglo naslutiti da će podržati fakultativnu osnovu, insistirajuću da se nasljedni zakupnici ne izdvajaju od čistih zakupnika i siromašnih seljaka u njihovim obavezama prema državi prilikom kupovine zemlje. Na taj način bi se isto tretirala kupovina zemlje koja je bila u potpunom vlasništvu i otkup čiflučke zemlje.⁵⁵

⁵¹ BHS, I/1910/1911., 52. sjednica, 732.

⁵² BHS, I/1910/1911., 6. sjednica, 68.

⁵³ M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 72.; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina* vom 10. Oktober 1910.

⁵⁴ M. Imamović, *Pravni položaj*, 245-246.

⁵⁵ BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 707-708.

Hrvatski poslanici su javno istupili s mišljenjem da će opredjeljenjem za fakultativni otkup kmetova pomoći da se u Bosni i Hercegovini održe Muslimani koji su po Starčevićovoj teoriji "najbolji dio našeg naroda". Novi predsjednik HNZ dr Jozo Sunarić, smatrao je da će Hrvati nakon postignutog dogovora o saradnji sa Muslimanima, igrati glavnu ulogu u bosanskohercegovačkoj politici, naročito u rješavanju privrednih i kulturnih pitanja.⁵⁶ Prilikom generalne debate o osnovi fakultativnog otkupa Petar Kočić je optužio Hrvate da su "smatrali do sada ovo veliko i krupno nacionalno-ekonomsko pitanje (agrarno, prim. moja) kao stvar proste trgovine i pogađanja. Da će i u buduće u tom smislu raditi" iznio je kao dokaz Rezervat Hrvatske narodne zajednice, iz kojeg se moglo pretpostaviti da su se oni dogovorili sa muslimanskim vođstvom, da će poslije izglasavanje fakultativne osnove muslimanski posjednici prodati čifluke koje obrađuju zakupnici katolici.⁵⁷ Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, iako nije bila zastupljena u Saboru, posredno je vršila uticaj na njegov rad, prije svega u štampi i javnim istupima na političkim skupovima. Ona je svojim idejama o načinu rješavanja agrarnog pitanja doprla i do nekih poslanika iz drugih političkih stranaka. U prvom periodu svog djelovanja, 1909.-1914. tražila je rješenje po kojem bi kmetovi besplatno dobili zemlju, a age naknadu od države. Neosporavanje prava na naknadu zemljovlasnicima nije bio rezultat brige za njihovu budućnost već taktički manevar u doba parlamentarizma. Kasnije će ova stranka, pod uticajem Oktobarske revolucije, radikalizirati svoje zahtjeve u agrarnom pitanju, zahtijevajući eksproprijaciju zemlje u korist zakupnika.⁵⁸

***

U debati povodom Zakonske osnove o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetskih selišta, ali i u drugim prilikama, zainteresirane strane su iznosile argumente u korist željenog načina rješenja čiflučkih odnosa. Nastup diskutantata zavisio je od toga da li su za fakultativni ili obligatorni otkup. Svojim argumentima nastojali su dokazati da je osnova rješenja agrarnog pitanja za koju se oni zalažu korisna po obje strane, agu (čifluk sahibiju) i kmeta (čifčiju), a isto tako i za bosanskohercegovačko društvo i zemlju u cjelini. I u ovom pitanju mogu se izdvojiti stavovi tri nacionalna kluba i predstavnika Vlade kao četvrtog sudionika u agrarnim diskusijama. Izuzev srpskih poslanika, svi ostali su se zalagali za fakultativni otkup i iznosili argumente koji bi opravdali takav način rješavanja čiflučkih odnosa.

Kao argumente za fakultativni način predstavnici vlade su navodili njegovu ko-

---

⁵⁶ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 85-87.

⁵⁷ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1947.

⁵⁸ Nedim Šarac, *Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje*, Sarajevo: *GDIBiH*, 1961., godina XI, 84-86.

risnost po obje strane i pravednost. Dvorski savjetnik dr Josip Sertić je bio mišljenja da je osnova fakultativnog otkupa korisna i po agu i po kmeta, istovremeno obećavajući da su vlasti spremne podržati svaku akciju koja bi olakšala postizanje tog cilja.⁵⁹ Baron Benko je isticao da i pored razumijevanja težnje kmeta da postane slobodnim vlasnikom kmetskog selišta, uprava neće dozvoliti da to bude "na štetu pravde, na trošak blagostanja ili čak opstanak drugih slojeva, koji su državnom narodno-gospodarstvenom životu od iste važnosti i potrebe,"⁶⁰ potvrđujući da jedna pravna država isključuje svaki oblik prisile u rješenju ovog pitanja. Austro-Ugarskoj nije bilo u interesu da dozvoli ekonomsko i demografsko jačanje jednog naroda a slabljenje drugog, što bi moglo dovesti do određenih nacionalnopolitičkih poremećaja u Bosni i Hercegovini. Pogotovo ako bi to vodilo ekonomskom jačanju Srba što, kako se pokazalo kasnije, nije bilo u interesu vlasti.⁶¹

Diskutanti iz reda Muslimanskog poslaničkog kluba nastojali su dokazati da obligatorni otkup kmetskih selišta/čifluka ne bi nikome donio koristi, pa čak i čifčiji koji bi u novim okolnostima bio izložen raznim izazovima od čega je bio zaštićen u čiflučkom odnosu. Obligatorni otkup značio bi masovno iseljavanje i siromašenje Muslimana, a imao bi i negativne posljedice po cijelu zemlju jer ona na tom stepenu razvitka ne bi mogla korisno apsorbirati akumulirani kapital u velikom obimu. Derviš-beg Miralem i Omer-ef. Čirkinagić su istakli da ni obligatorni način kakav su predlagali srpski poslanici ne bi dao garancije da će se stanje zakupnika poboljšati. Po njihovom mišljenju, većina zakupnika nije bila naviknuta na samostalno gospodaranje zemljom, neki čifluci bi se vremenom raskomadali i usitnili usljed dioba među suvlasnicima, te ne bi bili dovoljni za prehranjivanje njihove porodice i na kraju, postojala je opasnost da, kada zemlja bude mobilna budući slobodni seljak padne u ruke zelenaša i pretvori se u bezemljaša. Po njihovom mišljenju od ovih nedaća čifčija je bio zaštićen u zakupničkom odnosu, u kojem se do tada nalazio.⁶²

Omer ef. Čirkinagić je izrazio bojazan da bi obligatorni otkup za Muslimane imao nesagledivo loše posljedice, i bio bi skoro sigurnim povodom da zemljovlasni-

⁵⁹ BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 701. i 704.

⁶⁰ BHS, I/1910/1911., 85. sjednica, 1913.

⁶¹ "Potiorek Bardolffu" 13. 3. 1913., Kriegsarchiv (dalje: KA), Wien, MK FF 2385/1913, 8 16/13 ex 1913.

⁶² BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, str. 1948. i 1926.; Na primjedbu dr Jove Simića da su jedan od glavnih razloga zaostajanja poljoprivrede čiflučki odnosi, Mustaj-beg Mutevezić je iznio stav da, i kada bi zakupnik postao slobodnim seljakom, napredak mu nije izvjestan jer ni slobodni seljaci, kojih je oko polovina uglavnom ne stoje ništa bolje. BHS, I/1910/1911., 83. sjednica, 1863.

ci napuštaju svoju zemlju i odlaze u tuđinu.⁶³ Također, došlo bi do ogromne akumulacije kapitala, koju zemlja, po pretpostavkama Čamila Karamehmedovića, s obzirom na privredne prilike koje su tada u njoj vladale, ne bi mogla apsorbirati i nastao bi brojani proletarijat.⁶⁴

Srpski poslanici su predstavljali fakultativni način rješenja agrarnog pitanja kao izuzetno nepogodan, koji bi vodio preokupljanju kmetova i prezaduženosti seljaka, a s druge strane u seljacima koji bi do zemlje došli obligatornim otkupom Monarhija bi dobila lojalne podanike. Ono što je najviše smetalo srpskim poslanicima, i općenito srpskom vođstvu, u rješavanju čiflučkih odnosa fakultativnim načinom bio je spor tempo prelaska zemlje u ruke Srba. U ovoj borbi za zemlju oni su bili nestrpljivi da srpski korpus u Bosni i Hercegovini što prije dođe do zemlje, čime bi Muslimani izgubili bazu svoje političke moći i društvenog uticaja. Kako će se kasnije pokazati ni interes države nije bio prelazak zemlje u ruke Srba, bilo seljaka, bogatih pojedinaca ili finansijskih institucija.⁶⁵

Petar Kočić je tvrdio da bi zbog prezaduženosti seljaci pri prvoj nerodici došli na prosjački štap. S druge strane, od seljaka koji bi se oslobodio obligatornim načinom i država bi imala velike koristi. Dobila bi odane podanike, prožete ljubavlju prema domovini, koji bi bili temelj reda i zakonitosti.⁶⁶

Po mišljenju Živka Nježića, zadržavanjem postojećeg stanja kmet nema sigurnost, kako se govorilo, jer mu stalno nad glavom visi opasnost od stjerivanja s čifluka. Proces fakultativnog otkupa nosio je u sebi i opasnost od preokupljanja kmetova, rezultat čega je bio da zakupnik plaća mnogo veću cijenu za čifluk od one, koju bi platio da nije bilo preokupljanja.⁶⁷ "Pojaviće se crni vrani i gavrani i guliće kožu i sa kmeta i sa age", govorio je Petar Kočić aludirajući na špekulante i nesavjesne šćardžije.⁶⁸

Iako je Kosta Božić priznavao da slobodni seljaci ne žive mnogo bolje od zakupnika, zbog nasljednog reda po kojem je omogućeno "da se jedno imanje cijepa

⁶³ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1226.

⁶⁴ Isto, 1966.

⁶⁵ Potiorek i drugi predstavnici austrougarske vlasti su došli do zaključka da je sprovođenjem otkupa kmetovskih selišta, bilo kojim načinom, prelazak velikog posjeda iz ruku muslimanskih posjednika u tuđe ruke neizbježan. S obzirom na situaciju u Bosni i Hercegovini Potiorek se bojao «da će takvi kompleksi, razumije se, pasti u srpske ruke», i smatrao je da «bi se trebalo učiniti što više oko otkupa od strane vlasti da se takva transakcija spriječi». *Potiorek Bardolffu 13. 3. 1913., KA, MK FF 2385/1913, 8 16/13 ex 1913.*

⁶⁶ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1945.

⁶⁷ BHS, I/1910/1911., 27. sjednica, 77.

⁶⁸ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1945.

na najmanja parčeta”, ipak je vrlo čest argument obligatornom otkupu bilo mišljenje da se narodna privreda ne može unaprijediti dok seljak ne bude imao slobodan posjed.⁶⁹

Pošto je, po srpskim poslancima, bilo jasno da, što se tiče nasljednog zakupnika, nema nijednog razloga koji bi bio protiv obligatornog rješenja, nastojalo se dokazati da ni po agu takvo rješenje ne bi bilo pogubno. Prvo je trebalo opovrgnuti tezu da bi obligatorni otkup izazvao seobu zemljoposjednika iz domovine. Da posjedovanje ili neposjedovanje zemlje nije presudno za odlazak ili ostanak u Bosni i Hercegovini, dr Milan Srškić je iznio primjer dotadašnjih seoba, navodeći kako su se konzervativni elementi društva iseljavali bez obzira na rješenje agrarnog pitanja. Dobivši novac od otkupa Muslimani bi odlazili u gradove gdje bi povećali svoju snagu i u ljudskom i u finansijskom potencijalu postajući apsolutno dominirajući element u bosanskohercegovačkim gradovima.⁷⁰

Argumente Hrvatske narodne zajednice zbog čega je fakultativni otkup bolji od obligatornog iznio je Dr Dominik Mazzi.⁷¹ On je smatrao da će zemlja biti bolje obrađivana kada postane vlasništvo zakupnika i da treba raditi na tome da zakupnik dobije zemlju. Najpravedniji i najumjereniji način da se to postigne bio bi fakultativni otkup. Postepenim otkupom čifluka narod i zemlja bi izbjegli krizu koja prati svaku naglu promjenu. Zbog nedovoljno razvijene privrede, novoakumulirani kapital se ne bi mogao uložiti u rentabilne poslove, a seljak, iako bi radio intenzivno, zbog loših komunikacija ne bi mogao prodati svoje proizvode. Bio je ubjeđenja da će aga sigurno pristati na prodaju čifluka, ako se zakupnik pokaže dobrim i valjanim radnikom. S druge strane namećući na silu obligatorni otkup, Muslimani bi se mogli “zainatiti” što bi prouzrokovalo velike probleme oko rješenja agrarnog pitanja.⁷²

***

Prilikom debate o zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otku-

---

⁶⁹ BHS, I/1910/1911., 23. sjednica, 830.

⁷⁰ BHS, I/1910/1911., 60. sjednica, 1023.; Ovo mišljenje dr Milana Srškića o mogućem osvajanju gradova od strane Muslimana, ako bi se agrarno pitanje riješilo obligatornim načinom, nije se temeljilo na činjenicama. Po popisu iz 1910. od ukupno 10.463 zemljoposjednika s kmetovima u Bosni i Hercegovini, njih 5.687 (54,3%) već je živjelo u gradovima. Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo: Oslobođenje Public, 1991., 47.

⁷¹ Izabran je od strane građana svih kotarskih gradova mostarskog okružja. ABH, Sabor BiH, kut. 2, 1910/11, br. 1071. Na ovoj signaturi se mogu naći podaci o svim poslanicima bosanskohercegovačkog Sabora izabranim na prvim saborskim izborima.

⁷² BHS, I/1910/1911., 65. sjednica, 1181-1182.

pljivanja kmetovskih selišta između srpskih i muslimanskih poslanika razvila se polemika ko ima historijsko pravo na čiflučku zemlju. Da bi se dokazalo da je rješenje koje predlaže njihova strana jedino ispravno, predmet rasprave je postalo pitanje: kako su age došle do vlasništva nad zemljom i s tim u vezi pitanje porijekla bosanskih muslimana (prije svega begova) i pravoslavni u Bosni. Muslimanski saborski klub u ovoj raspravi uglavnom je predstavljao Mustaj-beg Mutevelić. Mutevelić je polazio s pozicije da su muslimanski posjednici starosjediodci, a zemlja bosanskih aga i begova njihova baština još od srednjeg vijeka koju su im Osmanlije priznale prilikom osvajanja Bosne, kada je bosanska vlastela mahom prešla na Islam.⁷³ Kraljevi i velikaši bosanski, bili su ili katolici ili patareni, što bi značilo i da narod nije bio pravoslavne vjere, jer je tada u Evropi vladalo načelo "čija zemlja toga i vjera". Iz toga slijedi da pravoslavni narod u Bosni nije starosjedilački već doseljenički i to najviše iz Stare Srbije, koji se u Bosnu naseljavao u doba osmanske vladavine, zbog smanjivanja broja Muslimana usljed kuga i ratova.⁷⁴

Navođenjem prethodnih podataka muslimanski poslanici su nastojali dokazati da, i moralno, age i begovi imaju više prava na zemlju nego zakupnici. Na ovaj način postavljali su agrarno pitanje u formu, da li je jače pravo jednog doseljenika ili onoga čiji su preci vlasnici zemlje još od srednjeg vijeka?

Srpski poslanici su išli za tim da dokažu da su najveći broj tadašnjih aga i begova uzurpatori, bivše timarlije i zijametlije, koje su državnu zemlju dobijenu na uživanje pretvorili u baštinu. Razmatrajući pitanje vlasništva nad zemljom Petar Kočić je priznavao da je sultan u pokorenoj državi zemlju mogao davati muslimanima i pod desetinu (znači da je imala status baštine), ali je isticao da je to bio rijedak slučaj i da je zemlja najčešće davana spahijama kao timar ili zijamet. Pozivajući se na putopisce iz tog vremena, tvrdio je da broj srednjovjekovne bosanske vlastele koja je prešla na islam nije tako veliki, kako su govorili Muslimani, i da je na početku XIX stoljeća u Bosni bilo svega 48 nasljednih begova⁷⁵. Prema Kočićevom mišljenju spahije na početku osmanske uprave nisu bili domaći sinovi nego stranci, porijeklom iz Azije. Tek u vrijeme anarhije u Osmanskom carstvu asimilirani stranci su prigrabili svu vlast u Bosni pretvarajući carske zemlje u svoje baštine. S druge strane, Srbi

⁷³ "Patareni toliko volješe svoju baštinu da radi nje i na Islam predoše jer su je jedino tako mogli zadržati po osvajanju Bosne od strane Osmanlija." Da su patareni mahom prelazili na Islam Mutevelić navodi podatak, preuzet od nekoliko poznatih historičara, da je njih 36.000 prihvatilo novu vjeru za jedan dan prilikom pada Jajca. *BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1953-55.; BHS, I/1910/1911., 63. sjednica, 1093.*

⁷⁴ *BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1953-55.*

⁷⁵ Na to mu je Mustaj-beg Mutevelić odgovorio "... to nije istina". *BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1930-37.*

u Bosanskoj krajini su imali autonomiju u doba klasične osmanske vlasti, ali su je vremenom izgubili kao i tapije na svoju zemlju, najčešće putem nasilja. Pokušavalo se dokazati da je to bio obrazac za sticanje čifluka u cijeloj Bosni. Po njemu, ako bi Srbi i bili doseljenici iz Stare Srbije, Crne Gore i istočne Hercegovine, sigurno su imali više moralnog prava na zemlju od onih koji su došli iz Anadolije ili iz nekog drugog dijela Male Azije. Sumnjao je da je Saferska naredba bila rezultat dogovora zainteresiranih strana jer je, tvrdio je on, takav dokument "mogao napisati i izdati samo neznanica bosanskih odnošaja". Prigovarao je austrougarskoj upravi što je u Gruntovnom zakonu priznala pravo vlasništva onima koji sa te zemlje imaju samo neznatni dio prihoda.⁷⁶

Prije nego što je i došla na dnevni red zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta, vidjela se namjera srpskih poslanika da čiflučku zemlju prikažu kao zakupnikovu. Nastojali su dokazati kako nisu u istom položaju oni koji kupuju zemlju i oni koji "otkupom skidaju jedan nepravedni teret sa zemlje". Zakupnik otkupljuje svoju zemlju i nije dužan, u tom postupku, državi plaćati bilo kakve pristojbe.⁷⁷

***

Iako se odvijao izvan poslaničkih klupa, seljački pokret (štrajk) protiv trećine u Bosanskoj krajini imao je utjecaja na rad bosanskohercegovačkog Sabora. On je izazvao reakciju vlasti i političkih stranaka, a istovremeno je doveo do razmimoilaženja u srpskom poslaničkom klubu i zaprijetio da prekine bilo kakvu saradnju među srpskim i muslimanskim političkim vođstvom. Grupa srpskih poslanika oko "Otadžbine" nastojala je da ovaj pokret iskoristi kao pritisak na vlast u cilju promjene već predložene fakultativne osnove. Pokret kmetova u ljeto i jesen 1910. godine, kojima su se pridružili i neki slobodni seljaci, poprimio je široke razmjere. To je bio pokret protiv davanja haka i trebao je da bude sredstvo pritiska na vlasti, pri čemu su seljaci tražili obligatoran otkup kmetskih selišta, umjesto otkupa na dobrovoljnoj osnovi kako je Vlada predložila Saboru.⁷⁸

⁷⁶ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1930-37.; *Isto*, 1950.; Uporedi Kočićeve stavove o nastanku Zakona o čiflucima (Saferske naredbe) sa *BOA, IRADE, MECLIS-IMAHSUS, No 2311 i 1866 (novi broj 661)*.

⁷⁷ BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 700.

⁷⁸ Pokret je počeo u avgustu 1910. u selima kotara B. Gradiška, proširio se na kotare Prijedor, Ključ, Sanski Most, Varcar-Vakuf, na čitavu okolinu Banjaluke, u prnjavorski i tešanjski kraj, a početkom oktobra zahvatio kotar dervetanski, kraj oko Bosanskog Šamca i prijetio da se u širokoj lavini dohvati Drine. Koncentrirani oko Doboja i Bosanskog Šamca seljaci su pokušali preći Bosnu i izbiti na Drinu, ali nisu na kraju uspjeli te su protumjerama vlasti ►

Još prije izbijanja pokreta vlasti su očekivale da, nakon što čifčije saznaju da Sabor neće odbaciti fakultativnu osnovu i zamijeniti je obligatornim otkupom, može doći do insceniranja generalnog štrajka kmetova da bi se vlada, "putem ove mirne revolucije", natjerala da ipak sprovede obavezni otkup kmetovskih selišta.⁷⁹ Konstatiralo se da bi do pokreta moglo doći zbog činjenice da su kmetovi pod uticajem raznih strana⁸⁰, ali se nije precizno definiralo koje su to strane. Zemljoposjednici su pokret nazivali organiziranom hajdučijom, a muslimanska štampa je otvoreno optuživala srpske novine i saborske poslanike da je štrajk posljedica njihove agitacije. Ocjenjivalo se čak da je seljačka buna "početak terora kojim pravoslavni Srbi misle stjerati Muslimane spahije s njihovih zemljišta."⁸¹

Inače, smatralo se da je inicijator pokreta bio Petar Kočić sa nekolicinom svojih saradnika.⁸² Seljački pokret veoma je zaplašio muslimanske zemljoposjednike i vjerovatno konačno presjekao sporazum i saradnju sa Srbima. Zato je ovaj pokret došao u nezgodno vrijeme vodećim srpskim građanskim političarima, koji su radili na sporazumu sa Muslimanima.⁸³

---

sukcesivno razjedinjeni, smirivani i vraćeni kućama. F. Hauptman, *Privreda i društvo*, 171; Neku vrstu pritiska na vlast predstavljali su i agrarni sporovi koji od 1907. do 1909. godine dobijaju na intenzitetu. Broj agrarnih parnica je naglo rastao i peo se na 50.000. H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, 88-89. Također, sve je češća pojava fizičkog nasilja nad vlasnicima zemlje ili njihovim subašama. Bilo je i ubistava. Na neke slučajeve ukazao je Šerif ef. Arnautović u svom saborskom govoru 08. juna 1910. BHS, I/1910/1911, 15. sjednica, 388-289. O nekim slučajevima zaplašivanja subaša u kotaru Bosanska Gradiška uoči pokreta protiv trećine izvjestio je inspektor Mahmut Berberović. ABH, ZMF, Präs, No 1232/1910.

⁷⁹ Prepis izvještaja kotara u Prijedoru od 08. avgusta broj 294 Präs., upućen Banjalučkom okrugu. ABH, ZMF, Präs, No 1232/1910.

⁸⁰ Kotaru u Prijedoru dat je telegrafski nalog da energično reaguje protiv svakog eventualnog pokreta od strane kmetova. ABH, ZMF, Präs, No 1232/1910.

⁸¹ "Muslimanska sloga", br. 62, Sarajevo, 6. IX 1910; "Musavat", br. 71, Sarajevo, 20. VIII 1910.; BHS, I/1910/1911, 64. sjednica, 1130; M. Imamović, *Pravni položaj*, 242.

⁸² *SR Bosna i Hercegovina*, Separat iz drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1983., 108; O seljačkom pokretu vidi šire u: Vojislav Bogićević, *Seljački pokret u bosanskoj krajini i Posavini 1910 godine*, Sarajevo: *GIDBiH*, 1950., godina II, 217-235 i Todor Kruševac, *Seljački pokret pokret - štrajk u Bosni 1910. godine*, Sarajevo: *Pregled*, 1948., br. 7, 369-405.

⁸³ "Srpska riječ", br. 173, Sarajevo, 12. (25) VIII 1910.; M. Imamović, *Pravni položaj*, 242; Iako je istakao da je protiv seljačkog pokreta i naveo da su korektna intervencija vojske i narodnih poslanika spriječili njegovo širenje i lokalizirali ga, dr Milan Srškić je nastojao iskoristiti pokret kao argument za promjenu fakultativne osnove u obligatornu. BHS, I/1910/1911., 60. sjednica, 1014-15.

***

“Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini”, nakon što je upućena saborskom agrarnom odboru da je razmotri, prvi se put na dnevnom radu Sabora pojavila 03. aprila 1911. godine.⁸⁴ Prijedlog je, u stvari, kodificirao dotadašnju praksu pri otkupu kmetova, ali s tom razlikom što je obezbjeđivao potrebna finansijska sredstva, kao i obavezno posredovanje Zemaljske vlade.

Osnovna pitanja koja je regulirala zakonska osnova bila su: način na koji može doći do otkupa čifluka, ko može dobiti zajam, način prikupljanja potrebnog novca za zajmove, visinu kamatne stope i kako će se vraćati zajam. Osnova je propisivala da otkupljivanje može uslijediti samo na temelju dobrovoljnog sporazuma “između gospodara zemlje i kmeta.”⁸⁵ Zemaljska uprava je zvanično ovakav stav obrazložila kao jedini moguć, jer bi se obligatorni otkup (“prisilno otkupljivanje”) sukobljavalo s pravima, koja važe za zemljišni posjed i zajamčen je “starim zakonima naše zemlje”. Drugi razlog bio je bojazan za gospodarstveno stanje zemlje, koje bi bilo na štetu “i kmeta i gospodara zemlje”, i konačno obligatorni način bi vodio propadanju velikog dijela malih seljačkih gospodarstava, koja su tek postala samostalna.⁸⁶

Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u saborskom agrarnom odboru nije prošla bez rasprava i suprotstavljenih stavova. Bilo joj je posvećeno pet sjednica odbora, na kojima su povremeno prisustvovali i predstavnici vlade s ciljem odbrane i obrazlaganja vladinih stavova. Srbi su nastojali osnovu okrenuti ka obligatornom otkupu, muslimani čvrsto stajali uz vladin prijedlog, dok su Hrvati samo sporadično učestvovali u diskusijama. Na kraju se odborov prijedlog nešto razlikovao od vladine osnove, ali nije bila narušena njegova suština, fakultativnost. Vladina osnova je prvi put razmatrana na drugoj sjednici agrarnog odbora, 03. marta 1911. godine. Nakon što je Osnova u cijelosti pročitana predstavnici saborskih klubova su se odredili prema njoj. Stanovište srpskih poslanika iznio je dr. Nikola Stojanović naglasivši da su oni za “obavezni otkup kmetova.” Rifatbeg Sulejmanpašić izjavio je u ime poslanika Muslimana “da oni stoje na stanovištu dobrovoljnog otkupljivanja, i da se predložena vladina osnova ima uzeti za podlogu špecijalne debate.” Hrvatski predstavnici nisu se tom prilikom očitovali o

⁸⁴ BHS, I/1910/1911., 85. sjednica, 1910.

⁸⁵ VIII prilog Stenografskom izvještaju Sabora Bosne i Hercegovine, BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, XX-XXII; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: 1911, godina 1911, 177-179.

⁸⁶ VIII prilog Stenografskom izvještaju Sabora Bosne i Hercegovine, BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, XXII-XXIV; *Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, 14-15; M. Imamović, *Pravni položaj*, 243.

predloženoj osnovi, naglasivši da će to učiniti na prvoj sjednici na kojoj će se moći donositi zaključci.⁸⁷

Na sljedećoj sjednici na kojoj se raspravljalo o vladinoj osnovi (IV sjednica održana 24. marta) srpski poslanici, nakon što su uvidjeli da se neće moći nametnuti obavezni otkup, nastojali su donijeti izmjenu koja bi način otkupljivanja ostavila otvorenim, dok su Muslimani, s druge strane ostali čvrsto pri vladinom prijedlogu. Dr. Nikola Stojanović je predložio da se iz naslova vladine osnove briše riječ "dobrovoljno", tako da bi ona glasila "Zakonska osnova o davanju zajmova za otkupljivanje kmetovskih selišta", čime bi se konačna odluka o načinu otkupa ostavila za neko drugo vrijeme. Nakon što se Ćamil Karamehmedović usprotivio Stojanovićevom prijedlogu, predložena izmjena nije prihvaćena. Tom prilikom se razvila i rasprava između muslimanskih i srpskih članova odbora o pitanju tretiranja begluka. Srbi su predložili da se moliocu dadne zajam i za begluk, ukoliko zemljoposjednik uz kmetovsko selište prodaje i sam begluk. U ovom pitanju došlo je do određenog neslaganja među Muslimana. Rifatbeg Sulejmanpašić su usprotivio navedenom prijedlogu, dok ga je Ćirkinagić podržao. Definitivno određivanje u ovom pitanju ostavljeno je za zadnju sjednicu agrarnog odbora koja je bila posvećena vladinoj osnovi.⁸⁸ Naredna sjednica upotpunosti je posvećena § 7, koji je tretirao visinu zajma. Stojanović je tom prilikom predložio da se zajam na zahtjev molitelja daje do visine otkupne cijene, za razliku od vladina prijedloga da je gornja granica zajma vladina procjena vrijednosti zemljišta.⁸⁹ Šesta sjednica isprofilirala je prijedlog agrarnog odbora. On se unekoliko razlikovao od vladine osnove, ali pri tome suština prijedloga vlasti nije izmijenjena. Znatno je izmijenjen paragraf 7 vladine osnove, koji je u slučaju spora oko vrijednosti čifluka odlučujuću riječ davao povjerenstvu sastavljenu od četiri člana i kotarskog predstojnika. Dvojicu članova povjerenstva predlaže zemljoposjednik, a drugu dvojicu kmet.⁹⁰ Istina, ovakvim rješenjem i dalje je odlučujuću ulogu

⁸⁷ Druga sjednica agrarnog odbora održana dana 03. marta 1911. godine, ABH, Sabor BiH, XI-1, 16641/3.

⁸⁸ Četvrta sjednica agrarnog odbora održana dana 24. marta 1911. godine, ABH, Sabor BiH, XI-1, 16641/3.

⁸⁹ Peta sjednica agrarnog odbora održana dana 27. marta 1911. godine, *A BiH, Sabor BiH, XI-1*, 16641/3. Uporedi sa VIII prilogom Stenografskom izvještaju Sabora Bosne i Hercegovine, BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, XXI. i *Izvještaj o upravi BiH 1911*, 177.

⁹⁰ § 7 odborovog prijedloga glasi "Zajma treba dati prema zahtjevu molitelja do visine otkupne cijene, ali zajam ne smije premašiti vrijednost, što je vlast procjenom odredi za zemljište, koje valja otkupiti. U slučajevima, kada stranke nisu zadovoljne ovom procjenom, ima vrijednost ustanoviti s obrazloženjem i jedno povjerenstvo, koje se sastoji od kotarskog predstojnika kao pročelnika i četvorice članova, od kojih gospodar zemlje i kmet svaki biraju ▶

zadržala vlast preko kotarskog predstojnika. Pitanje begluka riješeno je onako kako je predložio dr. Stojanović, tako da je § 2 sadržavao i stavku: "Uz iste uslove davanja se i zajmovi kmetovima i na beglučke zemlje, ako gospodar zemlje prodaje uz kmetovska selišta i begluk svojim kmetovima u istom selu." Agrarni odbor donio je i jednu promjenu, koja je siromašne seljake, koji ne plaćaju više od 4 krune zemljarine oslobodila od prenosnih pristojbi (§ 16). Dalje, vladin prijedlog je izmijenjen, zamjenom riječi *kmetova* sa *kmetских selišta* na više mjesta.⁹¹

Pored ostalih poslova kojim se bavio, Sabor je 1911. godine raspravljao o agrarnom pitanju. Očekivano, predmet rasprave bila je "Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini". Usljed činjenice da je većina za vladin prijedlog zakona bila osigurana, Saborska debata o fakultativnom otkupu kmetova bila je mirna i kratka.⁹² Generalna debata je otvorena 4. aprila 1911. U ime većine u agrarnom odboru izvještaj je podnio Ćamil Karamehmedović, dok je Vasilj Grđić govorio u ime manjine u agrarnom odboru. Pored njih, u debati su još od Muslimana govorili Ćirkinagić, Miralem i Mustajbeg Mutevelić, a od Srba Kočić i Jeftanović.⁹³

Otvarajući generalnu debatu povodom zakonskog prijedloga o fakultativnom otkupu kmetova, civilni adlatus baron Benko tvrdio je u svom ekspozou od 3. aprila 1911. da agrarno pitanje u vrijeme okupacije nije ni postojalo u formi otkupa kmetova već u stvaranju pravne sigurnosti između kmeta i age. U završnoj riječi je naglasio: "Vlada može dakle mirne savjesti, potvrditi da je agrarno pitanje, tačno proučila,

► po dvojicu." Šesta sjednica agrarnog odbora održana dana 29. marta 1911. godine. ABH, Sabor BiH, XI-1, 16641/3.; *Izvještaj o upravi BiH 1911*, 177-178.

⁹¹ BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, 1969-74; *Izvještaj o upravi BiH 1911*, 177-179.

⁹² Na stvaranje većine u Saboru najviše je uticao sklopljeni pakt o saradnji u Saboru, između Muslimanskog i Hrvatskog kluba (31. marta 1911). Pakt je predviđao da će Hrvati glasati za predloženi agrarni zakon, dok će Muslimani podržati Mandićevu jezičku osnovu, po kojoj se jezik imao zvanično nazivati hrvatski ili srpski. Mada se špekuliralo da je cilj pakta da Muslimane priklone hrvatskoj nacionalnoj misli, praksa je pokazala drugačije. Stvaranjem Ujedinjene muslimanske organizacije u pitanju nacionalnog opredjeljenja Muslimana ništa se bitnije nije izmijenilo. Može se slobodno reći da je i u programu nove Ujedinjene muslimanske organizacije (pregovori o ujedinjenju MNO i MSS, završeni su 14. avgusta 1911.) održano načelo da sami Muslimani određuju pitanje svoje nacije. M. Gross, *Hrvatska politika*, 49; Nikola Stojanović, *Pogled na bosansku politiku od 1903. do 1914. godine*, u: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, (obradio: Pero Slijepčević), Sarajevo: Oblasni odbor narodne odbrane u Sarajevu, 1929., 143; "Samouprava", br. 14 (izvanredno izdanje), Sarajevo, 4. IV 1911; M. Imamović, *Pravni položaj*, 245.

⁹³ BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, 1916.

oprezno i nepristrasno rješavati počela, te ga brzo i uspješno riješila.”⁹⁴

Petog aprila je, bez ikakve debate, apsolutnom većinom izglasan vladin prijedlog zakona o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta. Na kraju je, i pored snažne opozicije, vlast obezbijedila apsolutnu većinu u Saboru, sastavljenu od predstavnika svih stranaka i naroda. Ovo joj je uspjela nakon što je trgovački dio SNO, koji je išao za tim da održi veze sa MNO, pristupio vladinoj većini u Saboru. Na kraju svog izlaganja Jeftanović, koji je predvodio grupu koja je pristala uz vladin prijedlog, naglasio je da agrarno pitanje ne bi trebalo da bude uzrok podjele među poslanicima.⁹⁵

Poslije izglasavanja u Saboru, zakonski prijedlog o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini sankcionisan je od strane cara i postao zakon 31. maja 1911. godine. Zakon je objavljen u “Glasniku zakona i naredaba za BiH”, 13. juna iste godine. Prema paragrafu 1 “Kmetovska se selišta u Bosni i Hercegovini mogu otkupiti samo dobrovoljnom pogodbom između gospodara zemlje i kneta.”⁹⁶ Ukoliko se oni sporazumiju Vlada je dužna posredovati i pozajmiti knetu cijelu otkupnu sumu, koju će ovaj više godina otplaćivati uz kamatnu stopu povoljniju od bankovne. Ona će obezbijediti sredstva na slobodnom novčanom tržištu izdavanje obveznica, čime se ukidaju povlastice, bez prava na naknadu štete date privatnim bankama. Prema tome, Vlada se ujedno javljala kao posrednik koji stranom kapitalu omogućava unosan i siguran plasman. Za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta Zemaljska uprava davala je kmetovima zajmove u gotovom novcu. Zajmovi su davani uz gruntovnički upis iznosa zajma zajedno sa gruntovničkim prenosom vlasništva na novog posjednika. Kamata je iznosila 4,5%, a zajam se vraćao u vremenskom periodu od 30-50 godina. Ako dužnik nije uspijevao na vrijeme vratiti zajam, morao je plaćati zatezne kamate u iznosu od 5%.⁹⁷

***

Prilikom glasanja o zakonskoj osnovi za fakultativni otkup ovakav način rješenja podržali su svi muslimanski i hrvatski poslanici kao i 12 poslanika srpske nacionalnosti (četvorica virilista i 8 poslanika I kurije). Postavlja se pitanje šta je

⁹⁴ BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, 1916. Građa koja se odnosi na tretman Bosne i Hercegovine uoči Berlinskog kongresa i na samom kongresu potvrđuje Benkove navode. Vidi: Memoar austrougarske vlade britanskoj vladi od 03. maja 1878. godine, *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I tom (1876-1918), (priredio: Momir Stojković), Beograd: JP Službeni list SRJ, SJU “Međunarodna politika”, 1998., 92-99.

⁹⁵ BHS, I/1910-11, LXXXVI sjednica, 1919-1922, 1976.

⁹⁶ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1911.*, 177.

⁹⁷ *Isto*, 177-179.

navelo izabrane poslanike Srbe da glasaju za fakultativnu osnovu? Iz istupa Gligorija Jeftanovića prilikom generalne debate o ovom pitanju (to je bio jedini put da Srbi u Saboru nisu zagovarali obligatorni otkup), ne može se previše zaključiti. Uz konstataciju da je fakultativni otkup korisniji i po agu i po kmeta, on je istakao da jedino sporazumni rad pravoslavnih i muslimana može voditi napretku zemlje.⁹⁸ Prema ovome, možda bi se mogao izvesti zaključak da je ova grupa Srba glasala za zakonsku osnovu da ne bi došlo do potpunog raskida sa Muslimanima i da bi se oslabio stvoreni pakt između Hrvata i Muslimana, na koji način bi se izbjegla izolacija Srba u Saboru. Pored toga, određenu ulogu je igrala i činjenica da su i oni sami bili age i da su posjedovali čifluke.

Prilikom glasanja dijela srpskih poslanika ZA, a dijela PROTIV predložene zakonske osnove, tada ipak nije došlo do raskola među Srbima kako se moglo naslutiti, jer su ona osmorica glasala za fakultativni otkup uz odobrenje svih ostalih izabranih srpskih saborskih članova.⁹⁹

U nezvaničnim istupima Vojislava Šole, tokom 1910., dolazilo je do izražaja mišljenje da bi obligatorni otkup zaista pokrenuo seobu Muslimana, a i otkupljeni seljaci bi u velikom broju osiromašili i pali u ruke zelenaških krugova, što bi postepeno vodilo prelasku zemlje u vlasništvo Jevreja. Značajan motiv koji je vodio Srbe da se onako opredijele prilikom glasanja, bio je strah od izolacije od strane drugih naroda, a posebno od strane vlasti. Bili su sigurni da bi zakon bio izglasan bez obzira na eventualno protivljenje svih Srba.¹⁰⁰ Ovo nikako ne isključuje ni materijalne razloge koji su uticali na držanje Srba u ovom pitanju. Domaća srpska čaršija nastojala je plasirati svoj slobodni kapital u neki unosan posao. Na listi unosnih poslova nalazilo se i investiranje u proces otkupljivanja selišta, što je bilo moguće samo ako bi se proces vršio fakultativnim načinom.¹⁰¹

Ipak, čini se, presudan je bio uticaj koji je Beograd imao na srpsku građansku politiku u Bosni i Hercegovini. Kada je postalo jasno da od obaveznog otkupa nema ništa, Emil Gavrića je insistirao kod Jeftanovića "da se u pogledu fakultativnog otkupa kmetova mora pošto poto postići sporazum s Muslimanima, makar oni ništa ne popustili jer to traže opšti interesi". Kada je Gavrića čuo da smetnju kompromisu čine Krajišnici raspitivao se, da li je Kočić među njima. Ukoliko jeste "da mu se među četiri oka kaže, da će oni prema tom njegovom držanju suditi da li je ko zreo političar, i neka se sjeti i ima na umu ono što je tamo sa njima govorio". Gavrića je bio veoma zadovoljan ponašanjem srpskih poslanika u debati i prilikom izglasavanja

⁹⁸ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1965.

⁹⁹ BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 31.

¹⁰⁰ Đ. Mikić, *Aktivnost Vojislava Šole*, 207-211.

¹⁰¹ M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 71.

zakonskog prijedloga. Istakao je "Posle vašeg govora jako je pala cena i vrednost usluge katolika, koji su mislili činiti Muslimanima."¹⁰² Ovakvo raspoloženje kod dijela srpskih poslanika odgovaralo je i Vladi, koja je željela da za jedan tako značajan zakonski prijedlog, koji je potekao od cara, glasa bar nekoliko srpskih poslanika.

***

Nakon izglasavanja Zakona o fakultativnom otkupu i njegovog sankcioniranja proces otkupljivanja je značajno ubrzan. Vlast je tada oformila i poseban odsjek za otkupljivanje kmetovskih selišta, koji je radio pri Zemaljskoj vladi. Zajedno sa kmetским selištem, zemljoposjednici su prodavali i begluke.¹⁰³ Proces prodaje kmetovskih selišta bio je najintenzivniji 1912. godine (5.821), da bi naredne godine bio nešto usporen (5.126), a 1914. je pokazala znatno opadanje intenziteta (2.413) usljed poznatih događaja koji su potresli svijet.¹⁰⁴

Analiza otkupa pokazuje da su se najviše prodavala kmetovska selišta sa malom površinom. U 1912. prodato je 1.969 selišta površine od 51 do 100 dunuma, a velikih kmetovskih selišta, preko 500 dunuma, samo 26. Tome je, svakako, doprinijela činjenica da je velikih kmetovskih selišta bilo najmanje. Među onima koji su prodavali čifluke očekivano je bilo najviše muslimana, a među onima koji su kupovali pravoslavnih.¹⁰⁵

Otkupom zemlja je prestala biti imobilisana, jer slobodna zemlja postaje objektom kupovine i prodaje, a tim se njena vrijednost znatno povećala. Kmet je otkupio dunum zemlje po 6 kruna i zatim ga prodao po 20-30 K. Na taj način bio je otvoren prostor za špekulaciju zemljom. To je doprinijelo diferencijaciji bosanskohercegovačkog agrarnog društva, pri čemu se proleterizacija seljaštva najbrže razvija kod Muslimana. Uzrok tome je činjenica da su oni bili najbrojniji u sloju slobodnih seljaka, pa su se prvi našli na udaru. S druge strane age su došle do velikih količina novca. U periodu 1912-1915 zemljovlasnici su od otkupa dobili ukupno 25.439.730 K.¹⁰⁶

¹⁰² M. Imamović, *Pravni položaj*, 245

¹⁰³ Od ukupne otkupljene zemlje na kmetovska selišta otpadalo je 427.969.264 dunuma (91,43%), a na begluke 40.127.509 dunuma (8,57%). H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 164.

¹⁰⁴ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 158.

¹⁰⁵ Od 1.116 zemljoposjednika koji su 1912. prodali selišta 922 (82,61%) su bili muslimani, 144 (12,9%) pravoslavni, 36 (3,23%) katolici, 11 Jevreji i 3 pravna lica. H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 160.

¹⁰⁶ Privredni efekat tog novca nije se osjetio na odgovarajući način. Novac nije korišten za podizanje privatne industrije niti velikih poljoprivrednih imanja kapitalističkog tipa. Novac je uglavnom trošen u luksuz ili ostavljan na stranu. Samo je mali dio stigao u novčane zavode ▶

Muslimansko političko vođstvo nastojalo je da novac koji posjednici dobiju otkupom kmetova, koncentrira u Muslimansku centralnu banku i upotrijebi za finansiranje proširenja beglučkih posjeda i unapređenje proizvodnje na njima. To je odgovaralo i interesima austrougarske uprave da zemlja ne pređe u ruke Srba.¹⁰⁷ Zato su predstavnici Muslimanskog saborskog kluba u drugoj polovini 1912. godine zahtijevali od predstavnika bosanskohercegovačke uprave olakšice pri kupovini begluka, i da se i jedan austrijski novčani zavod angažira u pružanju hipotekarnih kredita muslimanskim zemljoposjednicima. Ministar Bilinski je, na traženje Potioreka, poduzeo određene korake u tom pravcu. On je pokušao da preko Lohnsteina, generalnog direktora Laenderbank, utiče na to da se na ovom poslu angažira Oesterr. Zentralbodenkreditbank iz Beča, koja je ustvari bila tvorevina Laenderbank.¹⁰⁸ Općenito se može reći da je fakultativni otkup usporio proleterizaciju mlađe generacije zemljoposjednika i pomogao muslimanskoj zemljoposjedničkoj eliti da zadrži ekonomsko bogatstvo i preko njega političku moć. Većini muslimanskog stanovništva, koja nije imala direktne koristi, davao je osjećaj sigurnosti i doprinio jačanju povjerenja bosanskohercegovačkih Muslimana prema Monarhiji.

***

Četvrto saborsko zasjedanje je proteklo pod velikim uticajem balkanskih ratova, njihovih rezultata i pomjeranja koja su oni izazvali na jugoistoku Evrope.¹⁰⁹ Zahvaljujući položaju granične austrougarske provincije prema Crnoj Gori i Srbiji, kao i činjenici da su zaraćene strane imale svoje podržavaoce i svoje protivnike u Bosni i Hercegovini, ona je bila toliko involvirana u balkanske ratove da su je neki historičari smatrali zaraćenom stranom.¹¹⁰

U godinama balkanskih ratova fakultativni otkup je dao solidne rezultate. Mada se govorilo da su u sporazumu hrvatskih stranaka i MNO o fakultativnom otkupu čifluka otkup zemlje katoličkih zakupnika biti protežiran takvu situaciju ne pokazuju

► i bio na raspolaganju bosanskohercegovačkoj privredi. F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, 130-131.

¹⁰⁷ *Potiorek Bardolffu 13. 3. 1913.*, KA, MK FF 2385/1913, 8 16/13 ex 1913.

¹⁰⁸ Isto; Dževad Juzbašić, *Izvjestaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*, Sarajevo: *GDIBiH*, 1969., godina XVIII, 73-74; Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 202.

¹⁰⁹ O uticaju balkanskih ratova na istočna srednjoevropska društva vidi: S. Fisher Galati, *Posljedice balkanskih ratova na istočna srednjoevropska društva*, Beograd: *Marksistička misao*, 1985., br. 4, 119-124

¹¹⁰ Milorad Ekmečić, *Uticaji balkanskih ratova na društvo u Bosni i Hercegovini*, Beograd: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine XIX i XX veka*, 1997., 406.

statistički podaci iz 1912. godine. Te godine otkupilo se 4.429 pravoslavnih, 1.335 katoličkih i 56 muslimanskih čifčija.¹¹¹ Kao što se vidi otkup je bio proporcionalan sa vjersko-nacionalnom strukturom zakupnika.

U ovo vrijeme doći će do pokušaja promjene načina rješavanja čiflučkih odnosa. Nasuprot do tada peovladavajućem fakultativnom otkupu kmetskih selišta, srpski poslanici iz opozicije s jedne, i neki predstavnici vlasti s druge strane staviće u opticaj i pokrenuti pitanje mogućeg obligatornog otkupa. Pod uticajem ratnih događaja na Balkanu i njihovog političkog odjeka u Bosni i Hercegovini najviši predstavnici austrougarske vlasti zaduženi za BiH počeli su da razmišljaju o reviziji rješenja agrarnog pitanja i da iznose određene prijedloge. To je činjeno s ciljem neutralizacije naraslog političkog uticaja Srbije u Bosni i Hercegovini.¹¹² Za razliku od Zajedničkog ministra finansija Bilinskog, koji se zalagao za obligatorni otkup i prije bilo kakve faktičke promjene na političkom polju, Zemaljski poglavar Potiorek je bio za obligatni otkup, ali tek poslije rješavanja spoljnopolitičke krize. On je to rješenje vidio u oružanom obračunu sa Srbijom, za koji se bezrezervno zalagao. Prije eliminiranja Srbije Potiorek je bio protiv obligatornog otkupa i iz obzira prema muslimanskim zemljoposjednicima, koji su nerado gledali na bilo kaka pomen obligatornog otkupa.¹¹³ Druga prepreka realiziranju obligatornog otkupa bio je nedostatak finansijskih sredstava.¹¹⁴

U toku četvrtog saborskog zasjedanja srpski poslanici iz opozicije pokrenuli su novu ofanzivu za rješenje agrarnog pitanja obligatornim otkupom čifluka. U odnosu na prethodna zasjedanja u ovom je bio promijenjen sastav Srba u Saboru. Nakon trećeg zasjedanja dio Srpske narodne organizacije (grupa oko lista "Srpska riječ", predvođena Gligorijem Jeftanovićem i Vojislavom Šolom) se našao u procijepu kritika preostalog dijela njihove stranke s jedne strane i nepovjerenja Vlade s druge strane. Dvanaest poslanika te stranke bilo je prinuđeno položiti mandate, čiju su glavninu slobodnih mjesta (9) zauzeli članovi novoosnovane Srpske narodne stranke, advokata Danila Dimovića i dr. Milana Jojkića.¹¹⁵ Osnova programa nove

¹¹¹ F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, 184-185.

¹¹² To se prije svega odnosilo na Bilinskog i Potioreka. *Potiorekov* politički cilj bio je zadržavanje srpskog seoskog stanovništva "u njihovom letargičnom stanju", ... a u Saboru posebno, treba vladati uz oslonac na Hrvate i Muslimane, a srpsku opoziciju primiti kao nešto neizbježno. Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 203.

¹¹³ Kao primjer vidi govor Mustaj-bega Mutevelića. BHS, III zasjedanje 1912/1913., XV sjednica, 352-355.

¹¹⁴ Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 204.

¹¹⁵ Članove Sabora u četvrtom zasjedanju vidi u *Bosanski glasnik/Bosnischer Bote*, Sarajevo: 1914, Osamnaesta godina, 60-62.

stranke bilo je agrarno pitanje. Stranka je na te vanredne izbore izašla sa programom koji se temeljio na sniženju kamatne stope na zajmove za otkup čifluka. U prvom periodu, počevši od 1915. kamatna stopa bi se snižila na polovicu, a kasnije kada to uslovi budu dozvoljavali kamata bi u cjelini bila pokrivena iz sredstava Zemaljske vlade (4,50%). Njihov program je u perspektivi predviđao obligatorni otkup.¹¹⁶ Ovakav razvoj događaja u srpskom političkom taboru omogućio je ministru Bilinskom ostvarenje njegove želje za stvaranje vladine radne većine u Saboru sastavljene od poslanika svih triju konfesija.¹¹⁷ Dimovićeva grupa, koja se nije ustručavala da otvoreno sarađuje sa vladom, zajedno sa muslimanskim i hrvatskim poslanicima činila je provladinu saborsku većinu dok je preostali dio izabranih poslanika Srba bio u opoziciji.

Inicijativa za sniženje kamatne stope pojavila se u Saboru 16. decembra 1913. u formi prijedloga Danila Dimovića, kojim se zahtijevalo od Vlade da donese zakonsku osnovu kojom će se "uzeti u zaštitu interesi i kmeta i age".¹¹⁸ Ovaj prijedlog bio je žestoko napadnut od strane srpske opozicije, koja je svojim agresivnim istupima zahtijevala reviziju načina rješavanja agrarnih odnosa, ne zadovoljavajući se ničim manjim od obligatornog otkupa.¹¹⁹ Oni su to i zvanično zahtijevali suprotstavljajući Dimovićevom prijedlogu, prijedlog Dušana Kecmanovića i drugova kojim je tražena zakonska osnova "kojom se rješava knetsko pitanje i to obligatornim otkupom i to iz državnih sredstava".¹²⁰

Sam prijedlog nije donosio ništa posebno novo. Srpski poslanici su i ranije tražili obavezan otkup iz državnih sredstava. Nova je bila agresivnost kojom se traži-

¹¹⁶ M. Imamović, *Pravni položaj*, 256-257; Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 204-205.

¹¹⁷ *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Biliškog*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2004., 79.

¹¹⁸ Obrazlažući svoj prijedlog Danilo Dimović je istakao da je "Ovaj samostalni prijedlog /je/ rezultat dugačkih i teških pregovaranja, što smo ih imali s klubovima i što smi ih imali s vladom i sa zajedničkim ministarstvom", na koji način nas je uputio na sve sudioniku u donošenju ovog kompromisnog prijedloga. BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 12-13.

¹¹⁹ BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 22; Isto, 24; Govor nar. poslanika dr. Nikole Stojanovića. *Isto*, 25-26; Govor nar. poslanika dr. Đorđa Lazarevića. *Isto*, 27; Govor nar. poslanika Sima Erakovića. *Isto*, 34.

¹²⁰ Jedan od iznesenih argumenata je bilo stalno poskupljenje zemlje izazvane fakultativnom osnovom kao i, kako je istakao dr. Vlado Andrić, slabi rezultati fakultativnog otkupa. BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 17-19. Prilikom govora kojim je obrazlagao svoj prijedlog Dušan Kecmanović je ponovo predbacio vlasti da nije riješila agrarno pitanje iako je to, po njemu, bio osnovni razlog zbog kojeg je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu. *Isto*, 13.

lo ovakvo rješenje. Glavni argument za reviziju načina rješavanja agrarnog pitanja Vasilju Grđiću više nisu bile manjkavosti fakultativnog načina, već činjenica da je Srbija nakon Prvog balkanskog rata na osvojenoj teritoriji to pitanje veoma brzo riješila.¹²¹ Zemljoposjednike, posebno Muslimane se indirektno upozoravalo da obli-
gatorni otkup nije najgora stvar koja im se može desiti. Takva upozorenja su se u nekim slučajevima slala prikriveno,¹²² da bi se u drugim otvoreno prizivale aveti rata.¹²³

Rezervu u pogledu diranja u agrarno pitanje bilo koje vrste pokazivali su i muslimanski veleposjednici, poslanici u Saboru. Oni su se pribojavali da bi izmjena Zakona o davanju zajmova za fakultativni otkup kmetskih selišta koju je zagovarao Danilo Dimović, mogla voditi obligatornom otkupu. Opozicija koju su sačinjavali članovi Ujedinjene muslimanske organizacije i grupa Dervišbega Miralema, predstavljala je opasnost za vladin kompromis sa Dimovićem. Najglasniji i najaktivniji protivnici nove vladine agrarne politike bili su Adem-aga Mešić i Hamdi-beg Džinić. U toj situaciji pojavljuje se muslimanski prvak Šerif ef. Arnautović koji je u kontaktima s vladom nastojao obezbijediti podršku "naprednim Muslimanima koji otvoreno govore o nužnosti obligatnog otkupa kmetova", koji bi na taj način izašli iz sjene krupnih muslimanskih zemljoposjednika.¹²⁴ Međutim, Arnautović ili bilo ko drugi iz reda muslimanskih poslanika nikada javno u Saboru nije govorio u prilog obligatornog otkupa kmetskih selišta. Čak bi se moglo reći da je baš Šerif ef. Arnautović bio najoštrij u istupima protiv srpskih poslanika koji su govorili u prilog obligatornog otkupa i za prijedlog Dušana Kecmanovića.¹²⁵

Potiorek je muslimanske veleposjednike stavio pred alternativu: ili saradivati sa vladom u savezu sa Hrvatima, i tako imati šansu za odbranu svojih interesa, ili oporirati.¹²⁶ Nakon toga oni su pristali na kompromisni prijedlog Danila Dimovića.

Poslanici srpske opozicije ostali su izolirani u saboru pa rezultati glasanja o prijedlozima Dimovića i Kecmanovića nisu dolazili u pitanje. Za prijedlog Dušana Kecmanovića i drugova pored opozicionara glasala su još samo dva poslanika, dok je prijedlog Danila Dimovića prošao dobivši većinu glasova.¹²⁷

¹²¹ BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 31.

¹²² BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 19.

¹²³ Drugačije se nisu ni mogle tumačiti riječi Vasilja Grđića izgovorene u Saboru: "... i Srbija može mnogim begovima, ako neki kažu nemoj to raditi, nemoj štetiti begova, reći: Bilo vam se bolje boriti na Kumanovu. BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 32.

¹²⁴ Dž. Juzbašić, *Uticao balkanskih ratova*, 205.

¹²⁵ Kao ilustraciju vidi: BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 15.

¹²⁶ Dž. Juzbašić, *Uticao balkanskih ratova*, 206

¹²⁷ Glasanje je proteklo uz negodovanje i upadice srpske opozicije. BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 41.

Na tridesetoj sjednici četvrtog saborskog zasjedanja raspravljalo se o pitanju servituta u privatnim šumama. Samo pitanje servituta nije bilo od krucijalnog značaja, ali je srpska štampa pokušala na njemu podići tenzije optužujući Vladu da dira "...u seljakov pašnjak, u zenicu njegovu...".¹²⁸ Zakonska osnova o otcjepljenju mera i baltaluka pojavila se kao osnova privrednog saborskog odbora.¹²⁹ Srpska opozicija je zakonskoj osnovi privrednog odbora suprotstavila prijedlog Gavre Gašića i drugova, koji je u stvari bio reakcija na pomenutu zakonsku osnovu. Opozicija je prigovarala prijedlogu privrednog odbora da će se po njemu narodu otcijepiti suviše malo, od dotadašnjih erarskih šuma i pašnjaka.¹³⁰ Prijedlozi su se, također, razlikovali u drugom paragrafu koji je kod privrednog odbora ubrajao "zemljoposjednike, age, kmetove i korporacije" u one koji imaju pravo poslužja u erarnim šumama i pašnjacima, a kod prijedloga Gavre Gašića i drugova ovlaštenici su definirani kao "lica i korporacije".¹³¹ Opozicionari su u debati povodom prijedloga privrednog odbora insistirali na čuvanju servitutskih prava kmetova u beglučkim šumama i predbacali zemljoposjednicima da im je cilj oslobađanje i privatnih šuma od servituta.¹³² Nakon dosta burne debate većinom glasova usvojen je prijedlog privrednog odbora, dok je pao prijedlog opozicije.

Zaključak

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je glavno ekonomsko, društveno i političko pitanje, "pitanje svih pitanja", kako su govorili srpski poslanici u Saboru. Pored neposredno zainteresiranih (posjednika i obrađivača zemlje) u njega su bili uključeni predstavnici vlasti, domaćih političkih i vjerskih organizacija.

Stenografski izvještaji o zasjedanjima bosanskohercegovačkog Sabora, kao

¹²⁸ "Srpska riječ", 165, Sarajevo, 15 avgust 1913; Jedan odlomak iz članka Težački jadi, donosi i M. Ekmečić, *Uticaji balkanskih ratova*, 401.; Narodni poslanik Vladimir Andrić je istakao da je pitanje reguliranja mera i baltaluka po svojoj važnosti jednako "neriješenom" kmetskom pitanju. BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 19.

¹²⁹ BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 3.

¹³⁰ Tačka 1 9. paragrafa po prijedlogu G. Gašića glasila bi "Za svako selo i općinu gdje god to moguće bude ocjepiti toliku površinu erarnog zemljišta, kojom će se moći ne samo stalno namirivati potrebe drvarenja i paše ovlaštenika, nego na kojim će se moći naseljavanje pripadnika dotične općine sprovoditi. BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 41.

¹³¹ BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 39.

¹³² Vidi govore poslanika Šćepana Grđića i Živka Nježića. BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 25-31.

glavni izvor za ovako postavljenu temu, pokazuju da se agrarno pitanje proteže kroz cijeli period saborskog rada, prije, a i poslije donošenja Zakona o fakultativnom otkupu. Stoga nam je cilj bio cjelovito praćenje agrarnog pitanja u Saboru. Nastojali smo predstaviti argumente koje su predočavali poslanici, kako bi pokazali opravdanost željenog načina rješenja agrarnog pitanja i uputiti na sva društvena pitanja koja su pokrenuta u vezi sa agrarnim pitanjem - terminološka i suštinska (opseg agrarnog pitanja, kmet ili zakupnik, porijeklo pravoslavnih i muslimana u Bosni, privatno-pravni ili javnopravni odnos, motivi eksterne kolonizacije i dr).

Analizirali smo stavove i mišljenja tri nacionalna saborska kluba i Zemaljske vlade kao četvrtog sudionika u diskusijama. Izvršili smo analizu tretmana agrarnog pitanja u okviru istog saborskog kluba i odnosa između klubova. Posebna pažnja je posvećena pokušaju revizije Zakona o fakultativnom otkupu koji je bio povezan sa ishodom balkanskih ratova. Analizom tretmana agrarnog pitanja u Saboru i odnosa među poslaničkim grupama osvijetljen je način na koji su političke snage prihvatile parlamentarizam na primjeru jednog od najznačajnijih pitanja koje se postavljalo u austrougarskom periodu.

Sa početkom rada bosanskohercegovačkog Sabora agrarno pitanje i njegovo eventualno rješenje počinje sve više zavisiti od domaćih političkih faktora. Sabor je postao mjesto gdje su se mogle uočiti težnje pojedinih slojeva bosanskohercegovačkog društva.

Muslimanska politika, u kojoj su zemljoposjednici imali odlučujuću ulogu, polazila je s pozicija zadržavanja zemljišnog posjeda kao glavnog instrumenta u očuvanju ekonomske i političke pozicije. Muslimanskom stanovništvu svih socijalnih slojeva zadržavanje zemljišnog posjeda u muslimanskim rukama predstavljano je kao nacionalni interes i uslov opstanka Muslimana u Bosni i Hercegovini. Muslimanski poslanici su agrarno pitanje smatrali životnim za cjelokupno muslimansko stanovništvo i pružali su punu podršku vladinoj fakultativnoj osnovi za rješenje čiflučkih odnosa, smatrajući da uglavnom zadovoljava njihove interese.

Srpski poslanici su dosta često govorili u Saboru i svojim diskusijama vršili pritisak na vladu da predloženu zakonsku osnovu o otkupu čifluka promijeni i podnese Saboru novu, koja bi rješavala čiflučke odnose obligatornim (obaveznim) otkupom, koji bi bio plaćen putem državnog proračuna. U tome su posebno bili aktivni dijelovi Srpske narodne organizacije okupljeni oko "Otadžbine" i "Naroda". Pravo izvršne vlasti i Sabora da se direktno miješa u čiflučke odnose proizilazila je iz javno-pravnog karaktera tih odnosa.

Hrvati u Saboru se nisu previše isticali u agrarnim diskusijama zbog njihovog stava da agrarno pitanje nije prioritet hrvatske politike. Oni su u skladu sa svojim principom neoponiranja Vladi i zbog saveza s Muslimanima u Saboru podržali i gla-

sali za fakultativni otkup čifluka, tumačeći ga kao najkorisniji i najpravedniji način rješenja agrarnog pitanja.

Pobornici fakultativnog otkupa u bosanskohercegovačkom Saboru su bili većina pa je Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini izglasana bez većih problema (05. aprila 1911. godine). Ova zakonska osnova je ozakonila već postojeću praksu sporazumnog otkupa čifluka, pri čemu se sada kao posrednik u ovom poslu pojavljuje država koja je do potrebnog novca trebala doći izdavanjem obveznica. U prve dvije godine primjene, u kojima se otkup odvijao u normalnim uslovima, dao je relativno dobre rezultate, ali nije mogao zadovoljiti pristalice brzog ukidanja čiflučkih odnosa. Dalje odvijanje otkupa je, zbog ratnih okolnosti bilo usporeno i skoro zaustavljeno.

U toku četvrtog saborskog zasjedanja pojavila se inicijativa, od srpskih poslanika iz opozicije, za reviziju načina rješenja čiflučkih odnosa i donošenje novog zakona koji bi se bazirao na obligatornom otkupu. Novost je bila u agresivnom nastupu zagovornika ove inicijative i pozivanju na način kako je Srbija riješila agrarno pitanje u osvojenim krajevima nakon Prvog balkanskog rata.

***

Austro-Ugarska se nije odlučila ni za kakav revolucionarni oblik rješavanja agrarnih odnosa čime bi negirala pravo privatnog vlasništva na kome je i sama počivala. Pored toga, ona je muslimanske zemljoposjednike (bosanskohercegovačka vlastela) smatrala najdržavotvornijim elementom u kojemu je vidjela oslonac svoje vlasti u Bosni i Hercegovini. Ostavši bez zemlje muslimanski begovi bi izgubili ekonomsku moć, a vlast oslonac. Austrougarska uprava nije vidjela alternativni oslonac u srpskom seljaštvu, zbog uticaja koji je na njih vršila Srbija, te stoga masovna predaja zemlje u ruke srpskih seljaka nije dolazila u obzir. ■

AGRARIAN ISSUE IN THE PARLIAMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE PERIOD 1910-1914

Summary

Agrarian issue in the Austro-Hungarian period of Bosnia and Herzegovina was a key economic social and political issue. Besides those that were directly concerned (landowners and farmers who worked on that land), it involved the representatives of authorities, and local political, even religious organizations. The stenograms of the sessions of Bosnian-Herzegovinian Assembly, as the main source for the paper, show that this issue was subject through the entire period of the functioning of the BH Assembly, both before and after the enactment of the Law on Optional Purchase of the Serf Farms in 1911. That is the reason why the author of this paper aimed at a comprehensive research of this issue as it was treated in the BH Assembly. He presents the arguments stated by the delegates to justify their desired solutions to the issue and draws attention to all the social issues initiated in relation to the agrarian issue – terminological and substantial ones alike (the scope of agrarian issue, the distinction between a serf and a lesser, origins of orthodox Christians and Muslims of Bosnia, motives of external colonization, etc.) Particular attention was paid to the attempt of revision of the Law on Optional Purchase that was linked to the outcome of the Balkan Wars. The analysis of the treatment of agrarian issue in the Assembly and relations among its delegates sheds light on the way the political forces treated the role of their Parliament in the case of one of the key issues that arose in the Austro-Hungarian period. ■